

Forgács Tibor

Életrajz

Dr. Forgács Tibor kettesben él feleségével a IX. kerület jobbik részén, közel a Közgazdaságtudományi Egyetemhez, egy 1930-as években épült ötemeletes bérház két szoba összkomfortos lakásában. A lakás berendezése is felnőtte válásuk, az 1930-as évek értelmiségi divatját tükrözi, de minden, a fotelek, az íróasztal, a könyvespolc is kissé megkopott.

A dédszülőkről semmit nem tudok, már nem éltek, amikor én születtem. Nem is meséltek róluk. Apai nagyapám, Freikind Ignác suszter volt. Furtán [Bihar vm.] született, ott is élt sokáig, aztán elköltözött Komádiba [Bihar vm.-ben lévő nagyközség, 1910-ben 8600, 1920-ban 8700 fő lakossal. – A szerk.], és ott halt meg valamikor az 1930-as években. Nem tudom pontosan, hány testvére volt, én csak egyet ismertem, a Béni bácsit, aki egy rendkívül peches ember volt. Azt mondta, hogy ha ő kalapos lenne, akkor az emberek fej nélkül születnének. Ővele történt a következő eset. Valamilyen ügyben beidézték őt a bíróságra Berettyóújfaluba. Akkor még nem volt autóbuszjárat, vagy gyalog, vagy lóháton, vagy szekéren lehetett bejutni. Talált egy szekerest, aki ment éppen. Bevitték tanúskodni, és persze hát visszamenni nem tudott, és egy ismerőshöz ment, hogy adjon szállást. Nagyon szívesen adtak neki, de mondták, hogy nincs külön szobájuk, hanem itt van egy kisgyerek, és abban a szobában egy másik ágy. És mondták neki, hogy ha éjjel ki kell menni, szóljon nekik, mert a kutya esetleg megharapja. Na most az éjjel fölébredt, és pisilni kellett neki. Szégyellte, hogy most ezért felkeltse őket. Spekulált, spekulált, hogy mit csináljon, és eszébe jutott egy mentőötlet. Fogta a kisgyereket, áttette a saját ágyába, és belepisilt a gyerek ágyába. Ment vissza, közben a gyerek becsinált az ő ágyába. Erre azt mondta, hogy nem érdekli a kutya, és kimászott az ablakon, és eljött, hogy ne találkozzon a háziakkal. Ez volt a Béni bácsi. Ezt ismertem.

Apai nagyanyám, Lévi Eszter 1848-ban született Biharnagybajomban [Bihar vm.]. Biztosan voltak testvérei, de én nem ismertem őket. Amikor a nagyapám meghalt, akkor oda költözött egy egyik fiához, apám bátyjához, aki szintén Komádiban élt.

Anyai nagyapám, Mittelmann Lajos 1860-ban született Érolasziban [Bihar vm.-ben lévő község, 1910-ben nem egészen 800 főnyi lakossal. – A szerk.]. Kocsmáros volt Székelyhídon [Bihar vm.-ben lévő nagyközség, 1910-ben 5300 lakosa volt, a trianoni békeszerződéssel Romániához került. – A szerk.]. Ez egy olyan kis falusi kocsmá volt. Nagyon stramm ember volt. Arról volt nevezetes, hogy a vizet csak mosdásra használta. Sohasem volt ittas, de csak bort ivott. Magyarázta nekem, hogy a víz a legveszélyesebb ital, mindenféle betegséget lehet kapni tőle: vízkórságot, kólikát stb. Az öregnek az volt a szokása, hogy korán reggel megivott egy kupica pálinkát, majd pipára gyújtott, s

csak később reggelizett. Az orvos azt mondta neki úgy ötvenéves korában, hogy hagyja abba ezt a rossz szokását, ne mérgezze magát az éhgyomorral ivott pálinkával és a pipázással, mert így nem garantál neki hosszú éveket. Az orvost már rég eltemették, a nagyapám meg 80 éves korában sem változtatott a szokásain. Én utoljára 86 éves korában láttam, mivel a másik lányánál élt Temesvárott. Megkérdeztem, hogy van. „Nem jól, fiam.” „Mi a baj?” „Ha sokat megyek, elfáradok” – volt a válasz. 87 éves korában halt meg ép fogakkal. Az ő testvéreiről sem tudok semmit.

Anyai nagyanyám, Bauer Betti 1866-ban született Érsemjénben [Bihar vm.-ben lévő község volt, a trianoni békeszerződéssel Romániához került. – A szerk.]. Egy testvéréről tudok, Bauer Józsefről. Ez a Bauer József ilyen közvetítő volt, azzal foglalkozott, hogy összehozta az üzleteket, és akkor százalékot kapott. Ő vette el sorban apám hűgait. Tehát tulajdonképpen a nagybácsikájukhoz mentek hozzá.

Az apámnak ugyanis volt két húga, Hermin és Sára. Mindketten az 1890-es években születtek Komádiban. Bauer József elvette Hermint, született két gyerek, és Hermin meghalt. Erre elvette Hermin hűgát, a Sárát. Attól is lett két gyereke. Hermintől született Magda, aki Izraelben él, és László, aki túlélte a háborút, és Nagyváradon halt meg 1996-ban. Nem volt családja. Sárától született Sándor és Klári. Sándor 1945-ben kiment Amerikába. Valahol az amerikai zónában érte a háború vége, és már nem is jött haza. Most ott kint nyugdíjas egyetemi tanár. Klári itthon maradt, nemrég halt meg, 1999-ben.

Az apámnak volt egy bátyja is, Freikind Lajos, aki valamikor 1880 előtt kellett hogy szülessen, ha egyszer idősebb volt, mint az apám. Elvett egy Etelka nevű nőt, és született két fia: 1910-ben Dezső, 1912-ben Sándor. Lajos bácsi fuvarozással foglalkozott, és az egyik fia, Sándor hajtotta a lovakat. Dezső, az tanult, gimnáziumba járt. A két fiú megmaradt, de az apjuk már a háború előtt meghalt, valamikor 1940 körül. Az anyjuk is. Etelka néninek hívták. A két fiú 1956-ban családotul kiment Izraelbe, és ott is haltak meg. Dezső felesége talán még él.

Édesanyámnak [Mittelman Lenke] öt testvére volt. Vilmos, aki valamikor az 1930-as években halt meg, de csak annyit tudok róla, hogy kereskedő volt. Aztán a bátyja, Ignác, aki Nagyváradon a Félixfürdő főmérnöke volt, és aki valamikor az 1920-as években Székelyre magyarosította a nevét. A feleségét Johannának hívták, és volt egy Éva nevű lányuk, akit a kisgyerekével együtt elhurcoltak, és Auschwitzban haltak meg. A harmadik fiútestvér Márton, aki szintén Székelyre magyarosított az 1920-as években, Temesvárott élt, és textil-nagykereskedő volt. Mást nem tudok róla.

Volt még édesanyámnak két húga, Matild és Szeréna. Nem tudom, mikor születtek, de azt hiszem, olyan két-három évvel lehetek fiatalabbak anyámnál. Matild hozzáment valami boltoshoz Máramarosszigeten, onnan vitték el 1944-ben Auschwitzba. Szeréna hozzáment a temesvári Klein Nándor bútorkereskedőhöz, született egy lányuk, Éva. Őket nem hurcolták el, mert amikor Temesvárt visszacsatolták [A második bécsi döntés hatálya Észak-Erdélyre és a Székelyföldre terjedt ki. Temesvár nem került vissza Magyarországhoz. – A szerk.], ők már nem voltak ott. Valahol Romániában bujkáltak, és Romániából nagyon kevés zsidót vittek el [lásd: zsidók Észak- és Dél-Erdélyben; zsidótörvények Romániában]. A háború után visszatértek Temesvárra, aztán 1947-ben vagy 1948-ban kimentek Izraelbe. Ott Klein Nándor már nem volt önálló, hanem alkalmazott. Ott haltak meg.

Apám, Freikind Béla 1880-ban született Komádiban. Hat elemi végzett. Az első világháborúban a szerb hadszíntéren szolgált közlegényként. Kapott egy Károly csapatkeresztet a bátorságáért. Ez úgy történt, hogy támadtak, és neki nagyon erős végbélfájdalmai voltak, és emiatt nem hajolt le, hanem egyenesen ment. És emiatt tüntették ki, hogy olyan bátor volt, hogy egyenesen ment. A háború végén szerelt le.

1912-ben apám feleségül vette anyámat, Mittelman Lenkét. Úgy ismerkedtek meg, hogy anyám nagybátyja, Bauer József vette feleségül apám húgait, és hát tulajdonképpen rokoni kapcsolat volt. 1913-ban megszületett a nővérem [Freikind Magda], aki négy polgári végzett, és utána gépíró volt Nagyváradon Dr. Maár Gyula ügyvédi irodájában. Közben, nem tudom hányban, férjhez ment Fuchs Jenő kereskedelmi utazóhoz, aki textilben utazott. Gyerekük nem volt, Magdát 1944-ben elhurcolták. A férje túlélte, a háború után Romániában maradt, de nem találkoztam vele. Nem tudok róla semmit. Különböző is életemben kétszer vagy háromszor találkoztam vele, mert hát ők Nagyváradon voltak, mi pedig Budapesten, aztán közben volt a munkaszolgálat. Pedig Magdával nagyon szerettük egymást, de hát sajnos elszakadtunk egymástól.

A szüleim a háború előtt [az első világháború előtt] Debrecenbe költöztek, mert apám ott kapott állást egy szállítási vállalatnál. Így aztán Magda és én is Debrecenben születünk. A háború után anyám bátyja segített nekik anyagiakkal, hazajött Komádiba, és nyitott egy kis szatócüzletet. Aztán már mindvégig Komádiban éltek, onnan is hurcolták el őket. Komádiban két helyen is laktak. Az első lakás a falu végén volt, egy kétszoba-konyhás ház. Elöl volt az üzlet, abból nyílt az egyik szoba, onnan a konyha, aztán a másik szoba. Az egyik szoba volt nekünk, gyerekeknek, a másik a szüleinknek, és középen volt a konyha. Volt kamra, istálló, tyúkól, nagy kert, ahol az anyám burgonyát meg zöldséget termesztett, és én mint gyerek kapirgáltam körülötte. Az istállóban nem állatokat tartottunk, mert nem volt soha se lovunk, se tehenünk. Aprójószágot tartottunk, csirkét, tyúkot, libát saját fogyasztásra. Anyám még libát is tömött. Előfordult, hogy nekem kellett etetni, szórnai a kukoricát, az árpát a tyúkoknak, de ez nem volt rendszeres feladat, tulajdonképpen az anyám elintézte. Eleinte még volt cseléd. Háromra is emlékszem. De aztán ahogy egyre rosszabbul ment, már nem volt senki. Akkor már mindent az anyám csinált.

A harmincas válság idején tönkrementek [lásd: az 1929-es gazdasági világválság], el kellett adni a házat, és akkor elköltöztek egy másikba, egy egyszerű szoba-konyhás házba, ami a falu közepén állt. Az anyám bátyja is adott egy kis segítséget, és nyitottak egy kis üzletet, és azzal vegetáltak. Az üzlet máshol volt, nem abban a házban, amelyikben laktak. Végül már az sem ment, és akkor az apám nyáron cséplési ellenőrnek ment, szóval dolgozgatott, vállalt mindenféle munkát. Közben a boltot az édesanyám vitte, amíg el nem vitték Auschwitzba.

Komádiban pénteken mindig hetivásár volt. Ott kipakoltak ilyen kis sátorral, és amikor már iskolás gyerek voltam, én voltam egyedül az üzletben. A szüleim kimentek a hetipiacra, és én voltam a boltos. Hat-, hét-, nyolc-, tízéves gyerekként.

A szüleim nem voltak vallásosak, de Komádi és az egész megyei környék nem volt egyáltalán vallásos. Megtartották a szombatot, nem ettek tréflit [lásd: étkezési törvények], bár ha a szomszédok hoztak egy kis kóstolót a disznótorból, anyám és én még szalonnát is ettünk. Az apám nem. Az apám minden nap imádkozott táleszben és tfilinnel, de ugyanakkor egy erősen káromkodós ember volt. Egyszer a következő jelenet volt, az életben nem fogom elfelejteni. Állt az ablaknál táleszben és tfilinben, és a következőt mondta: „Az isten bassza meg azt a rohadt kutyát,

már megint kergeti a csirkéket.” De mondom, nem volt semmi különösebb ilyen vallási ceremónia. A nagyünnepeket megtartották, akkor nem nyitották ki a boltot. A széderestét is tartottuk, de nagyon egyszerűen. Csak mi voltunk, a család. Semmi különös. Az apám olvasta az imakönyvből a dolgokat, mi hallgattuk. És aztán megvacsoráztunk.

Péntek este az anyám gyertyát gyújtott és imádkozott. Utána húsleves volt. Marhahúsból is. Volt kóser marhahús, azt is a sakter vágta. A szombat azzal telt el, hogy akkor fel kellett öltözni rendesen. Templomba kellett menni. Muszáj volt. Az üzletet akkor nem nyitottuk ki [lásd: szombati munkavégzés tilalma].

A faluban volt egy zsidó templom. Rabbi nem volt, csak sakter. Rabbi az jött, azt hiszem, Berettyóújfaluról. Volt egy sakter, aki vágta a csirkét, a libát. A zsinagóga udvarában volt egy ház, ott lakott. A zsinagóga nem volt túl nagy, hát akkora, hogy befért kétszáz ember. A templom mellett volt egy mikve. De én nem tudom, hogy elment-e oda valaki. Mi nem, az biztos. Héder nem volt. Ott nem volt ilyen vallási nevelés. Volt egy osztatlan zsidó elemi iskola. Az iskolát nagyon szerettük. Nagyon jó volt a tanító. És nagyon jó tanuló voltam. Ma sem tudom, hogy az áldott emlékű Budai tanító úr hogy csinálta egy koedukált osztatlan iskolában, ahol egy tanteremben 70-80 gyerek volt elsőstől hatodikosig, de harmadik elemista korában minden valamirevaló gyerek lényegében hibátlan helyesírással írt. Az a módszere, hogy miközben egy osztállyal foglalkozott, a többinek csendes foglalkozást adott, azt is jelentette, hogy önkéntelenül is sok minden ránk ragadt a felsőbb osztályosok tananyagaiból.

Apám nagyon jóban volt a szomszédokkal, a parasztokkal. Nagyon rendes népek voltak. Például az volt a szokás a faluban, hogyha együtt voltak egy keresztelőn, akkor az mind koma lett. Nekem volt legalább harminc keresztapám meg keresztanyám. Ha én azt mondtam volna az egyik keresztanyámnak, hogy Julis néném, akkor az egy sértés lett volna. Tehát úgy kellett szólítanom, hogy keresztanyám. Apámat úgy emlegették, hogy megyek Bélához vásárolni. Egy kis szatócsbolt volt, ahol még ital is volt, lehetett kapni egy pohár pálinkát vagy egy pohár bort. És minden este odajöttek a szomszédok az üzletbe, leültek a dobkályha mellé, és beszélgettek. Ittak egy kis pálinkát, és közben az apámmal társalogtak. Öten-hatan mindig voltak. Mindig hallgattam, hogy mit beszélnek. Az első világháborúról beszéltek, hol voltak, mit csináltak. Engem nagyon érdekelt mint gyereket. Olyan családias volt az egész. Még ma is emlékszem a nevekre. Hős Lajosnak hívták az egyik szomszédot, Nagy Józsefnek a másikat, szemben a Méhesék laktak, aztán meg Szalaiék. Nem volt antiszemitizmus. Természetesnek vették, hogy ő szombaton imádkozik és megy templomba, ők meg vasárnap nem mentek.

Általában nem mentek. Szóval nem volt egy vallásos falu, kilencven százalékban református. Azért lett tíz százalék katolikus, mert volt egy káptalani birtok a falu mellett, és oda hoztak katolikusokat dolgozni. Az volt a szokás a faluban, hogy vasárnap délelőtt az asszonyok a gyerekekkel mentek a templomba. A Fő téren volt a templom, és ott volt a kocsmá is, addig a férfiak beültek a kocsmába, iszogattak, és amikor vége volt az istentiszteletnek, együtt mentek haza ebédelni.

Egyszer jött egy fiatal református pap, akinek a prédikációja miatt elmentek a férfiak is a templomba. Az egyik leghíresebb prédikációja a következő volt: „Kedves Híveim! Mielőtt felolvasnám Máté Evangéliuma stb., stb. szakaszát, elmondom nektek az álmomat. Azt álmodtam, hogy meghaltam. Szent Péter elé kerültem, aki azt mondta, várni kell, az Úr el van foglalva. Már jó ideje üldögéltem, amikor meghallottam az Úr szavát: pásztor, hol vagy? Mire én: Uram, nem

vagyok én pásztor, csak egy kondás, nincsenek nekem juhaim, csak disznaim és azok ti vagytok, kedves híveim!" Ezután elmentek a férfiak is a templomba.

Aztán hoztak oda egy fiatal katolikus papot, azzal meg az történt, hogy könyökölt az ablakban, és látta, hogy egy kislány kötélén húzogat egy kecskét. A kecske nem akart menni. „Hova viszed azt a kecskét?” „Hát a bakhó viszem”. „Ejnye, hát nincs neked bátyád?” „Van, de az nem baszik kecskét.” Szóval ilyen dolgok voltak ott abban a faluban. Egyébként jóízűeket verekedtünk. Volt az alvég meg a felvég. A felvégen laktak a gazdagabbak, az alvégen a szegényebbek. Ha az utcán találkozott egy alvégi egy felvéggel, ugye keskeny járda volt kőből, akkor: „Térj ki, paraszt, az úr elől!” – mondtuk egymásnak. És ha nem tért ki, akkor jött egy kis verekedés. A zsidó gyerekek közül volt, amelyik az urakhoz számított, volt, amelyik a parasztokhoz. A felvégen és az alvégen is vegyesen laktak. Mi például az alvégen laktunk, nem voltunk valami jómódúak, gyenge üzlet volt, éppen hogy megéltünk.

Nyáron mezítláb járkáltunk egy kis nadrágban. Bár az anyám mindig mondta, hogy szandálban menjek, nehogy elvágjam a lábam, de ahogy kimentem a kerítésen, behajítottam a szandált. Emlékszem, nyár volt, kánikula, és hazamentem nyakig sárosan. Az anyám kérdezte: „Az isten áldjon meg, hát hol van most sár?” „Van, csak keresni kell.” Volt egy nagy gödör a falu szélén, ilyen pocsolya, és abban. Sokat másztunk fára. És volt a barátom, a Fisch Jóska, szegény, azt is elvitték, és nem került haza, annak a bátyja szabó volt. Hát, hogy ő is szabó lesz. Egy fára mászás közben elszakadt a nadrágom. „Sebaj”, mondta, „dűtsd ki a feneked, majd megvarrom.” Az édesanyám azt a rendet vezette be, hogy este a konyhában körül kellett fordulnom, hogy lássa, mit műveltem napközben a ruházatommal. Semmi nem látszott, még gondoltam is magamban, ez a Jóska tényleg szabónak való. A lefekvésnél azonban némi problémák akadtak, a nadrág sehogy sem akart lejönni, hiába izegtem-mozogtam. Kiderült, hogy Jóska hozzávarrta az ingemet gatyával együtt a nadrághoz. Ollóval lehetett csak megszabadítani a nadrágomtól. Csak azért nem kaptam ki, mert anyám halálra nevelte magát.

A faluban nem volt polgári [lásd: polgári iskola], így csak magánúton lehetett elvégezni. Mivel ez költséges volt, meg kellett várnom, amíg a nővérem elvégzi, így aztán hat elemi végeztem négy helyett [Polgári iskolába a négy elemi elvégzése után lehetett menni. – A szerk.]. Majd, hogy valamit behozzak, az első két polgárit magánúton letettem két nap alatt. Sarkadra kellett menni vizsgázni, egyik nap az elsőből vizsgáztam, másnap letettem a második osztály vizsgáját. Akkorra a nővérem már végzett, dolgozott, és segítette a szüleimet, így a harmadikat Debrecenben jártam a Kereskedő Társulat Polgári Iskolájában. Akkor egy évig anyám unokatestvérénél laktam.

A debreceni polgáriból a legemlékezetesebbek az énekórák voltak. Csörsz tanár úrnak sajátos módszerei voltak. Kottázva felírt egy dalt a táblára, és azt szolmizálva, az ütemet kézzel jelezve kellett volna elénekelni [Föltehetően nem az ütemet kellett kézzel jelezniük, hanem a szolmizációs jeleket kellett volna szolmizáció közben mutatniuk. – A szerk.]. Erre az egész osztályból csak a debreceni Kiss Béla cigányprímás fia volt képes. Ezért aztán a „feleltetés” úgy zajlott le, hogy a harmincas létszámú osztály ötösével felsorakozott. Az első órákon még megpróbálkoztunk némi nyivákolással, de a reménytelen próbálkozást hamarosan abbahagytuk. Egymásra néztünk, és mintegy vezényszóra lehajoltunk. A tanár úr végigvert bennünket a nádpálcával. Lefeleltünk. A későbbiekben védekezésül különböző ruhadarabok nadrágunkba tömésével készültünk az énekórára. Így talán érthető, hogy több mint ötven esztendő után is el tudom sorolni az első

csoport névsorát: A. Balogh, B. Balogh, Balogh Lajos, Barcza, Bodonyi, Farkas és jómagam. Egyébként kiváló tanuló voltam, de énekből félévkor megbuktam huszonnyolc társammal együtt. Év végén sem tudtunk többet, de mivel az ének melléktantárgy volt, abból nem lehetett megbukni. Negyedikben megint magántanuló lettem.

A polgári elvégzése után a Felső Ipariskolába [Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola, Budapest, VIII. Népszínház utca 8.] akartam menni, mivel gépészmérnök szerettem volna lenni. Méghozzá úgy, hogy először a hároméves felső ipariskolát végzem el [lásd: ipariskolák], és utána megyek a Műegyetemre. Az ipariskolához egy év műhelygyakorlat kellett. Ezt becsülettel el is végeztem ott, Komádiban egy olyan mesternél, ahol az épületlakatosságtól az esztergáláson, kovácsoláson keresztül a cséplőgép kezeléséig minden előfordult. Amikor letelt az év, a mester azt mondta, maradjak ott, és egy fél év múlva felszabadít.

Mivel protekcióm nem volt, a Felső Ipariskolába zsidóként nem vettek fel. Így aztán az elemi iskolai tanítóm tanácsára a zsidó tanítóképzőbe [Országos Izraelita Tanítóképző, Budapest, VIII. Röck Szilárd u 26.] iratkoztam be. Itt nem kellett tandíjat fizetni, sőt internátus [diákotthon] is volt teljes ellátással. Igen szerény társaság gyűlt egybe az ország minden részéből. Pénzt csak úgy tudtunk szerezni, ha sikerült tanítványt szerezni.

A zsidó tanítóképzőben az volt a problémám, hogy a falu, ahol éltem, nem volt olyan nagyon vallásos. Úgyhogy én nem voltam olyan tapasztalt, nem jesiva-gyerek voltam. Emiatt a Lichmann tanár úr, aki a hébert tanította, amikor ilyen vallási dolgokra került sor, látta, hogy nem nagyon tudom, és akkor azt mondta, hogy írja meg az apjának, hogy okos ember. Erre mondtam, hogy én tudom, miért írom meg. Azért, kérem, mert egy embernek van három fia. Van egy nagyon okos, jó tanuló, azt adja gimnáziumba. Van egy, aki nem akar tanulni, azt adja iparosnak. És van egy hülye gyereke, azt beadja a tanítóképzőbe. De aztán később kiderült, hogy egyáltalán nem vagyok hülye. Egyszer kihívott felelni, megnézte a jegyzetemet, és látta, hogy egész jó. Közben az is kiderült, hogy kitanultam a lakatos szakmát, ezért megkértek, hogy menjek el a lakásra, és javítsam meg ezt meg azt. Ez jó volt, mert egyrészt „hivatalosan” lógtam az órákról, másrészt jó uzsonnát kaptam és néha egy-két pengő honoráriumot is. Egyszer egy karnist kellett feltennem. Amikor feltettem, láttam, hogy kissé ferde, az egyik kampós szöveget egy-két centiméterrel feljebb gipszeltem be, de úgy gondoltam, nem veszik észre. Bejött a tanár felesége, nézte-nézte a karnist, majd megszólalt: „Nem gondolja, hogy kissé ferdén van feltéve?” – „Óh, nem – igyekeztem menteni a menthetőt –, egyenesen van az feltéve, csak ahogy a fény vetődik az ablakon, az árnyékok miatt úgy látszik, mint a ferde lenne.” Kicsit gondolkozott, majd így szólt: „Tudja mit, nem bánom, legyen ferdén feltéve, de nézzen úgy ki, mintha egyenes lenne.” Ennek nem tudtam ellenállni, és kijavítottam a hibát.

Öt éves volt a tanítóképző, 1932-ben kezdtem, és 1937-ben végeztem. A humán és a természettudományi tárgyak mellett igen erős volt a rajz és kézimunka, a zeneoktatás és a testnevelés is. Minden tanulónak meg kellett tanulnia vagy hegedülni, vagy zongorázni. Én a hegedűt választottam, mivel kevés kilátásom volt arra, hogy valaha is zongorával rendelkezsem.

A tanítóképző nagyon jó iskola volt, hagyta művelődni az embert. Nem tömtek tele sok felesleges dologgal. Például az irodalomtanárunk, Harmos tanár úr az előírt dolgokon gyorsan átsiklott, ugyanakkor szavalt nekünk Adyt, József Attilát, ismeretlen költő verse alapon. Úgyhogy nagyon élveztük az irodalomórákat, sokat tanultunk. Széles körű ismereteket szereztünk a világirodalomból

is. Színházba úgy jártunk a „kakasülőre”, hogy télen kabát nélkül rohantunk végig az utcán, mert már ruhatárra nem futotta. Különben is, ha volt 20 fillérünk, abból jól be lehetett vacsorázni. Fél kiló meleg májas-véres hurka 8 fillér volt, negyed kiló kenyér 6 fillér, még maradt savanyúságra is. Igen olcsó és jó volt az abszicli [a meleg húsok mérésénél lemaradó darabkák].

Az iskola egész szelleme az akkori viszonyokat tekintve liberális volt, a tanárok általában túltették magukat a tantervek és tankönyvek merev, sokszor vaskalapos keretein, igyekeztek értelmesen tanítani, s így meglehetősen nyitottakká váltunk a különböző eszmék befogadására. Törvényszerű volt, hogy az érdeklődőbbek eljutottak a marxizmusig. Különböző utakon irodalomra is szert tettünk, olyanokra is, amelyek tiltottak voltak. Kisebb baráti körök alakultak, amelyeknek a beszélgetései hasonlítottak a jóval később megismert szemináriumokhoz.

Tapasztalatokat persze nem csak az irodalomból szereztem. Nyaranként otthon a Szegedi Kenderfonó helyi kendergyárában dolgoztam mázsálóként, hogy megkeressem a ruhára valót meg a szüleim téli tüzelőjét, a pozdorját [A pozdorja a tilolt kender kórójának hulladéka. – A szerk.]. Közben megismertem a gyár munkásainak a helyzetét. Amikor hajnalban a gyárba kerekeztem, láttam a Sebes-Körös hídfőjénél az embervásárt, ahol százak gyülekeztek az uradalmakhoz munkára, de csak egy-két tucat ember volt olyan szerencsés, hogy látástól vakulásig végzett munkáért napszámként kb. egy kiló szalonna árát megkeresse. Ennek egy részét saját maga megette, hogy egyáltalán bírja a nehéz munkát, így a családnak még száraz kenyérre való is alig maradt, nemhogy a „zsírozóra” jutott volna. Az alvégen lakó sok család közül számos volt olyan, hogy nem is tudta az ember, hogy miből élnek egyáltalán. Mindez egy nyiladozó értelmű fiatalemberben kételyeket támasztott a fennálló társadalmi rend tökéletességét illetően. Így aztán eljutottam a Szociáldemokrata Párthoz 1937-ben.

A tanítóképzőben több diáknak volt kapcsolata nemcsak a szocdem párttal, hanem a kommunista párttal is. Meg azzal a harcias, hogy hívták, az a zsidó cionista csoport, somér vagy mi [lásd: Hasomér Hacair Magyarországon]. Úgyhogy a tanítóképzőben sokat beszélgettünk politikai dolgokról. Kialakult egy kör, és beszélgettünk. És akkor elkezdtem olvasni. Megkaptam a Lenin 10-diknek a magyar fordítását. Ma is megvan a Lenin 10-dik kötet. Érdekelt a dolog, de a kommunistát túlzásnak tartottam, túl élesnek, és akkor a szocdem pártba jelentkeztem. A szocdem párthoz egyébként volt bizonyos családi kapcsolat, mert a feleségem egy rokona, az apósom unokatestvére szocdem képviselő volt. Szóval beléptem oda, és akkor ilyen tanfolyamot csináltak, ilyen politikai tanfolyamot, és arra jártam. Meg kiküldtek üzemekbe beszélgetni munkásokkal. De ugyanakkor azt láttam, hogy a szocdem párt nagyon megalkuvó volt a Horthy-rendszerrel szemben, úgyhogy nem nagyon tetszett, de hát ez volt az egyetlen legális baloldali párt.

Nyaranként a munka mellett néhány hétig nyaraltam is a Nagyvárad melletti Félixfürdőben [A Nagyvárad melletti Váradszentmártonhoz tartozó fürdő legnagyobb nevezetessége az artézi kút, Európa leggazdagabb hévízforrása, amely naponta több mint 17 millió liter, 49 C fokú gyógyvizet adott. A fürdő a jászóvári premontrei rend tulajdona volt, 70 holdas erdő övezte. A trianoni békeszerződéssel Romániához került. – A szerk.], amelynek a nagybátyám volt az igazgató-főmérnöke. Ez többszörösen is kellemes volt. Egyrészt maga a nyaralás, másrészt az ottani fiatalok tanígtattak a román nyelvre, harmadsorban – de nem utoljára – a gyógyfürdőben sok olyan fiatalasszonyt kúráltak, akiknek nem volt gyereke, és szerettek volna. A fürdő gyógyvize állítólag hatásos volt. Lehet, de valószínűleg szerepe volt ebben annak a sok fiatalembernek is, akik

szórakoztatták az unatkozó fiatalasszonyokat. Mindenesetre a következő évben több fürdőző asszonynál megjött a várva várt gyermekáldás. Lehetséges, hogy hasonló helyzet volt, mint ami a többször említett Kohnnal történt. Elment a rabbihoz, hogy segítsen, mivel baj van a házaseletével. Röviden szólva, nem nagyon tud eleget tenni férji kötelességének. Gyere, mondta a rabbi, majd imádkozunk, és az Isten megsegít. Megtörtént, és Kohn biztos akarván lenni a dolgában, megkérdezte, hogy valóban segít-e az ima. „Látom, hitetlenkedsz, na menj be ebbe az elsötétített szobába.” Majd a templomszolgát elküldte Kohnnéért. Beküldte a szobába, és várta a fejleményeket. Egy jó óra elteltével jön ki a Kohn igen peckesen. „Na látod, te hitetlen, ugye segített az ima?” „Lehet”, mondja Kohn, „de meg kell mondanom neked, hogy ez a bádogos Kohn felesége volt, én pedig a fűszeres Kohn vagyok”.

A tanítói oklevéllel nem sokra tudtam menni, állás legfeljebb távoli kis falvakban akadt volna. Itt maradtam Budapesten, és a Népszínház utca 27-ben egy szobát béreltem egy barátommal, azzal a Fried Palival, aki aztán még a háború kitörése előtt Amerikába ment. Ma is New Yorkban él, igen jó körülmények között. Beiratkoztam a hároméves KERAK-ra [lásd: Kereskedelmi Akadémia], 1940-ben elvégeztem, és közgazdász lettem. Nappali tagozatra jártam, és abból éltem, hogy sok tanítványom volt. Az Akadémián kicsi volt a tandíjam, száz vagy kétszáz pengő évente. De hát én már tizenöt éves koromtól magam tartottam el magamat. Az utolsó évben leendő apósom tanácsára és segítségével utazó (vigéc) lettem a nőikalap-kellék szakmában. Mondanom sem kell, hogy semmit sem értettem hozzá, addig csak a nők fején láttam kalapot. A cégtől kaptam egy másodosztályú vasúti bérletet, s jutalékot az elért forgalom után. Nem minden utazó volt ilyen szegényesen elengedve. A nagyobb cégek, gyárak vagy „diétát” [napidíj] adtak, és a szállodaszámlát fizették, vagy az ételmezési kiadásokról és a szállodai, helyi közlekedési költségekről kapott számlákat fizették. A vevőköröm a vidéki városok kalaposnőiből került ki. A konkurens cégek utazói látszólag bevettek a branchesba, de mindig megkérdezték, hová megyek a következő héten. Kicsit furcsának találtam először, hogy mindig előttem egy nappal járt ott valamelyik. Már-már kezdtem azt hinni, hogy olyan peches vagyok, mint Béni bácsi volt. Hamarosan azonban rájöttem, hogy mindig mást kell mondani, mint ahová tényleg megyek.

A szakmai ismereteket úgy lestem el a vevőktől. Lassanként meg tudtam különböztetni a nyúlászótompot a filctomptól [Tomp – domborúra formált nemez vagy más anyag, amelyből a kalapot készítik. – A szerk.], tudtam melyik a ripszszalag, a különböző fátylak, kalapdíszek is ismerősekké váltak. Körülbelül egy fél év múlva már biztosan mozogtam a szakmában, amit végül a cég főnökének is el kellett fogadni. Történt egyszer, hogy hét végén az összegyűjtött rendelések leadásakor ott találtam nála az osztrák tompgyár képviselőjét a kollekciójával. Megjegyeztem az egyik árura, hogy ez nem kell nekünk, ezt nem tudom eladni. Mire a főnök, mit ért maga ehhez, maga pedagógus. Erre fogadást ajánlottam neki, hogy rakjon ki a pultra különféle – osztrák, olasz, cseh, magyar – kalaptomponokat, és én bekötött szemmel, tapintás után megmondom, melyik milyen. Jót nevetett, de az osztrák utazó unszolására ráállt a dologra. Én biztosra mentem, mert addigra már tudtam, hogyan különböznek a tompok egymástól nagyságban, vastagságban, fogásra, és a szélük levágása is jellegzetes. Így aztán nyertem a főnöktől száz pengőt, de ami fontosabb volt, soha többé nem gúnyolódott velem.

Az utazók között nagyon érdekes emberek voltak, sokat lehetett tanulni tőlük a kereskedelemről. A Zwack-gyár [Az 1840-ben alapított likörgyárról, a Zwack Unicum Rt.-ről van szó. – A szerk.] öreg utazója kiemelkedett közülük, egész legenda vette körül, csínyjei, bemondásai szinte szállóigékké

váltak. Mindenki ismerte a szakmában. Történt egyszer, hogy a vonaton összetalálkozott egy fiatal kollégával, a Braun cég utazójával. Kiderült, hogy egy városba utaztak, ami elkeserítette a fiatal kollégát, mert az öreg mellett nem sok esélye maradt üzletkötésre. Az öreg, látva elkeseredését, nagylelkűen azt javasolta, osszák fel a vendéglősöket egymás között, így nem zavarják egymást. Ezek után az öreg első dolga volt, hogy bement az egyik, a fiatalnak kiosztott kocsmároshoz, akiről tudta, hogy egy harmadik cégtől vásárol, és arra kérte, ha jön a fiatal kolléga, mondja azt, hogy tőle már rendelt. Valami vicc? – kérdezte a kocsmáros. Nem, hanem fogadtunk, hogy ma maga tőlem rendel. Jó, mondta a kocsmáros, segíték, hogy megnyerje a fogadást. Délután a vonaton a fiatal feldúltan kereste az öreget. „Szép kis alak vagy, te javasoltad a felosztást, és te szegted meg. Ne is tagadd, a kocsmáros még fel is sorolta, milyen rendelést adott fel neked.” „Igazán, és mit mondott?” Erre a fiatal olyan nagy rendelést sorolt fel, amely meghaladta a kocsmára egy egész évi szükségletét. Közben az öreg szorgalmasan jegyzett. A gyárban leadta a rendelést. A leszállításkor a kocsmáros tiltakozott, pör lett belőle. A kocsmáros elvesztette a pert, mert az öregnek tanúja is volt. Hiába igyekezett a kocsmáros védekezni, hogy ő csak viccelt, az üzlet az nem volt vicc ebben az időben.

A konkurenciaharc sokszor nem valami etikus módszerekkel folyt. Történt például, hogy Kohn bácsi fűszer-csemege üzlete közelében egy új üzlet nyílt. Kohn bácsi másnap kitett egy táblát, hogy az addigi 1,20 pengő banán ára 1,10 pengő. A konkurencia erre 1 pengőért kínálta. Majd 90, 80, és végül Kohn bácsi 70 fillérért írta ki. Erre már átjött a versenytárs. „Hát jó, versenyzünk, de hogy adhatja 70 fillérért a banánt, amikor nekünk 80 fillérben van?” „Hát árulok én banánt?”, kérdezte Kohn bácsi.

Az utazók között azonban nemcsak vicces emberek voltak, hanem olyanok is, akik politikailag is tisztán láttak, s akikkel a KAOSZ-ban [Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége] hamarosan megtaláltuk egymást. Ennek tagjaként dolgoztam, és egyúttal itt működött a Szociáldemokrata Párt egyik alapszervezete, s itt lehetett pártmunkát is végezni. Alighogy elvégeztem a KERAK-ot, behívtak katonának. Bevonultam a Gépkocsizó Tanosztályhoz a Zách utcába – azért ide, mert közben gépkocsi-vezetői jogosítványt szereztem. Iskolai végzettségem révén karpaszományos [lásd: tartalékos tiszt] voltam. A parancsnok, Zentay Iván ezredes, más néven Rettenetes Iván volt. A melléknevét a katonás magatartás kíméletlen megkövetelése miatt érdemelte ki. Majd 180 cm magas volt, feltehetően agglegény, mert éjjel-nappal feltűnt a laktanyában.

Az ételmezés kifogástalan volt. Nem hiszem, hogy a Horthy-hadsereg bármely egységénél csak megközelítően is olyan jó lett volna. Ennek az volt az oka, hogy az ezredes dél körül megjelent a konyhában, és megkóstolta az ebédet. Ha nem ízlett neki, a szakácsok fejét a kondérok széléhez verte. Az is előfordult, hogy kiöntette az ételt, és a szakácsot a kincstári vagyon pazarlásáért katonai bíróság elé állította. Így aztán a szakácsok nem loptak, sőt azt hiszem, még inkább otthonról is hoztak hozzávalókat.

Nem sokkal a bevonulásom után megjelent a rendelet, hogy a nürnbergi törvényeknek nem megfelelőknek külön erre a célra szervezett munkaszolgálatos egységekben kell letölteniük a katonai szolgálatukat. A már katonai szolgálatukat teljesítőket a honvédség alakulataitól át kellett helyezni munkaszolgálatos alakulatokhoz. A munkaszolgálatos zászlóaljak tisztikarát, tiszteseit és legénységi állományú katonáit a honvédségtől kell vezényelni. Ez volt az a bizonyos „keret”, ebből

kerültek ki később a hírhedt „keretlegények”. A munkaszolgálatosok közül azok, akik a katonaságtól kerültek át, egyenruhájukban folytatták szolgálatukat mint munkaszolgálatosak, csak a fegyvernemi jelzést, nálam például a gépkocsizók barna paroliját kellett eltávolítani. A közvetlenül oda behívottak főleg a Felvidéken zsákmányolt csehszlovák egyenruhákba öltöztek, magyar katonasapkával. Így aztán mivel először erről elfelejtkeztek intézkedni, én karpaszományos munkaszolgálatosként folytattam. Később rájöttek a helyzet „tarthatatlanságára”, mivel a Szolgálati Szabályzat szerint a rendfokozat nélküli honvéd a karpaszománnyal szemben tiszteletadásra volt kötelezve. Így aztán le kellett operálni a karpaszománnyt. Majd továbbfejlődtek a dolgok, és megszületett a sárga karszalag, később pedig a „nem zsidó vallású zsidók” számára a fehér karszalag.

1941 tavaszán a Magyar Királyi Vasút és Hidász Szertárban dolgozott a századunk, majd a szakaszunkat időlegesen a Hajógyári szigetre vezényelték, ahol a komáromi hidászoknak segítettünk hajóhídrészek összeállításában, mivel bekövetkezett a Jugoszlávia elleni támadás.

Ezután a Műszaki Katonai Akadémiára vezényeltek bennünket, ahol egész nyáron egy uszodát építtünk. Én ebben eleinte nem vettem részt, mert az Akadémia öreg alhadnagya megkérdezte, tud-e valaki kaszálni. A csupa pesti srác között csak én rendelkeztem ilyen tudással. A főépület előtt egy futballpálya volt, amely egyúttal az avatások színhelyeül is szolgált, ezt kellett lekaszálni. Ezt én úgy oldottam meg, hogy kora reggel egy kicsit kaszálgattam, majd a bokrok közé húzódtam kaszafénés, kalapálás ürügyén, s jókat aludtam. Már vagy három hete kaszálgattam, és körülbelül a terület feléig jutottam el, amikor jóízű szundikálásomból egy hang riasztott fel: „Maga mit csinál ott, kérem?” Felugrottam és egy vezérkari ezredest láttam magam előtt (a tanárok csupa vezérkari tiszték voltak). „Alázatosan jelentem, kaszálok.” „Nahát!”, mondta az ezredes, és sietve távozott. Tíz perc múlva megjelent az alhadnagy, s jól letolt, hogy miért az út mellé feküdtem aludni, és megparancsolta, hogy három nap alatt fejezzem be a kaszálást.

1941 őszén Erdélybe irányították a századunkat a Szeretfalva-Déda vasútvonal építésére. A körlet először Alsórépán, majd Maroskövesden volt. Mindkét falu tiszta román lakosságú volt, így hasznát vehettem gyengécske román nyelvtudásomnak. Abból, hogy katonaként kerültem át munkaszolgálatba, és ismertem a katonai dolgokat, tudtam szolgálati jegyet írni, tényvázlatot felvenni, menetlevelet kiállítani, előnyöm származott, én lettem a századírnok.

Szerencsére elég jó parancsnokaim voltak. Először egy hadnagy volt a parancsnokunk, aki nagyon szerette a bort és a nőket. Szombatoként beutazott Marosvásárhelyre, ahol magas színvonalú nyilvánosház működött „Paradicsom” néven. Általában szombat reggelenként eltűnt, meghagyva, hogy vigyázzunk mindenre, és hétfőn dél körül került elő. A keret egyik tagja, egy szakaszvezető többször morgott, hogy nem lesz ez így jó, aztán egyszer ő is eltűnt, és hétfőn reggel autóval tért vissza, egy századossal a kolozsvári hadtestparancsnokságról. Mint kiderült, feljelentette a hadnagyot. Jelentkeztem a századosnál, akinek az volt az első kérdése, hogy hol van a századparancsnok? Kinn van a három kilométerre lévő munkahelyen a századdal – feleltem. Mikor vonulnak be? Úgy két óra körül. – Na, akkor megvárjuk. Láttam, hogy baj lesz, itt gyorsan kell cselekedni. Alkalmas időben kimentem az irodából, megkerestem a motoros küldöncünket, és meghagytam neki, menjen a szomszéd falu vasútállomására, ahová 11 óra körül kell megérkeznie a hadnagynak. Mondja meg neki, baj van, egyenesen menjen a munkahelyre, és a századdal együtt jöjjön be a faluba. Végre kettő körül hangos nótaszóval bevonult a század, élén a

hadnaggal. A százados elképedve nézett a szakaszvezetőre. Bejött a hadnagy, bemutatkozott, majd bennünket kiküldtek. Hamarosan bort kellett hozni, és úgy öt óra felé beraktuk az autójába a századost. Ezután a hadnagy behívatta a szakaszvezetőt, megpofozta, és azonnal menetlevelet íratott részére, és visszaküldte a pótkeret-parancsnokságra. Nekem pedig adott két hét szabadságot.

Az utolsó parancsnok egy erdélyi kurtanemes főhadnagy volt, Szentgelicei Szabó Kálmánnak hívták, aki egyáltalán nem volt antiszemita. Miután elvégeztük a munkát, amit kiadtak, békén hagyta az embereket. Amikor odakerült, megkérdezte tőlem mint írnotól, hogy mi itt a helyzet. Miután nem ismertem őt, nem nagyon mertem beszélni. Aztán kérdezte, hogy milyen a koszt, elegendő-e. „Főhadnagy úr, én nem mondok semmit, tessék odamenni 11 órakor a konyhára, és lemérteni a húst.” Mert én tudtam, hogy a géhás szakaszvezető tíz kilóval kevesebbet vesz át, a többi a zsebbe kapja. Elment, lemérte, és jött vissza, hogy „Na, most már mondj el mindent!”. Erre mondtam, hogy ebben és ebben a házban van a szakaszvezető raktára, ott tartja az ellopott lisztet, rumot, mindent. Erre felnyitatta, és attól kezdve egy vagy két hétig rumos feketekávé reggeliztünk, a lisztből fehér kenyeret süttetett. Szóval nagyon rendes volt. Mondta, hogy elküldi ezt a szakaszvezetőt. Mondtam, ne küldje el, ez már nem mer lopni, jön egy másik, az még jobban fog lopni. Aztán elhelyezték, és akkor mondtam, hogy kér valakit. Mondtam, ne kérjen senkit, az egyik gyerek, az egyik munkaszolgálatos ellátja a géhás dolgokat. És Lantos Gyuri lett a géhás.

Egyszer jön a Lantos, mondja, te, baj van, hiányzik öt vagy hat lepedő. Engem le fognak csukni. Mert akkor lepedő, takaró, minden kincstári volt. A lepedőket Kolozsvárra kellett bevinni, ott adtak tisztát. Nem nekünk kellett mosni, hanem a katonaság intézte. Összehajtogatva kellett leadni, és az átvevő a sarkánál számolta meg. Azt mondtam Lantosnak, hogy „Szakíts szét vagy négy lepedőt, és úgy hajtsd össze, hogy a sarkuk stimmeljen.” Így aztán megúsztuk.

Szabadságot nem volt szabad adni. Erre azt mondtam a főhadnagy: „Idefigyelj, én nem adhatok szabadságot. Nálad vannak az okmányok, a papírok, nálad van a pecsét, jobban írod alá a nevemet, mint én.” Tudniillik többször alá kellett írni helyette, mert a szomszéd tanítónőnél töltötte az időt, de én mindig megmondtam neki, hogy helyette aláírtam. Így aztán mindig szabadságoltam hét-nyolc embert. Azt mondtam, hogy „Csináld, de ha lebuknak, én nem tudok semmiről”.

A mellettünk lévő faluban volt egy másik század, annak egy börtönigazgató volt a parancsnoka. Rettenetesen bánt az emberekkel. Az írnotával tartottam a kapcsolatot, jóban voltunk, és az szólt, hogy a parancsnoka feljelentette a miénket, hogy illegálisan szabadságolja az embereket. „Vigyázzatok, jön az ellenőrzés!” Mondtam a főhadnagynak, az nem volt se holt, se eleven. „Mennyien vannak szabadságon?”, kérdezte. Mondtam, hogy tízen. Hát most mi lesz? „Ne tessék semmin se csodálkozni, minden el lesz intézve.” Két nap múlva jön egy távmondat, hogy a század ne vonuljon ki munkára, ellenőrzés lesz. Elmentem a bíróhoz, aki román volt, és cujkaiszogatók közben mondtam neki, hogy szükségem volna tíz fiúra egy napra. Hát minek? Mondtam. Jaj, nem, hát akkor bent maradnak. Én garantálom, hogy nem lesz semmi bajuk. Hazakerülnek, és fejenként egy liter cujkát kapnak, maga meg két litert. Szerintem nem az én ígéretem, hanem a cujka döntött [Cujka – kizárólag szilvából főzött román pálinkaféle, általában egyszeri főzéssel készül, szemben a szilvapálinkával, amelyet kétszer párolnak le. – A szerk.]. Adott tíz fiatalembert. Ezeket bevittem a raktárba, felöltöztettem, és betanítottam őket. Adtam egy cédulát, hogy te vagy Krausz, te meg

Schwartz, és ha hallod a neved, akkor ordítani kell, hogy „Parancs”. Egész délután erre tanítottam őket. Ezt a főhadnagy mind nem tudta. Másnap reggel megjelent három tiszt. Sorakozó! Mennyi a létszám? 117. Írnok, olvassa föl a névsort! Felolvastam. Mindenki ott van. Erre az egyik tiszt megy, és leszámolja. Megvan a 117. Néznek egymásra, de az én főhadnagym is csak nézett, az se értett semmit. Oszolj után mondtam a románoknak, hogy menjenek be a raktárba, maradjanak ott, amíg nem jövök. A főhadnagy bort hozatott, ivászat, minden. Két óra múlva beraktuk a tiszteket a kocsiba, és elmentek. Akkor azt mondja a főhadnagy, „Most mondd meg, mit csináltál?” Bevittem a raktárba. „Kik ezek?” Mondom, ezek bér-munkaszolgálatosok. De ez 12 liter cujka. Fizetem, mondta. Attól kezdve ez a tíz gyerek hetekig azzal szórakozott, hogy egymást Krausznak meg Schwartznak nevezte. Én tudtam, hogy nem fognak feljelenteni. A románok legalább annyira utálták a magyar közigazgatást. Szóval ilyen dolgaim voltak. A másik: csomagot nem lehetett kapni. Erre a szomszéd falu postamesterét lekenyereztem. Oda címezték a csomagot. Lett csomag is.

Az a tél rendkívül hideg volt Erdélyben, bármennyire fűtöttünk, a szimplaablakos szobában az edényekben éjjel befagyott a víz. A vasúti töltést fagyott rögökből is tovább kellett építeni, ami azzal járt, hogy a töltés tavaszra összetöppedt. Egyébként is a németek által az olajszállítások érdekében követelt vasútépítés a nyomkijelölés hibás volta miatt, azt hiszem, sohasem fejeződött be. Az biztos, hogy mi félbehagytuk, mert átvezényeltek bennünket Gyergyótölgyesre betonerődítések építésére a Tölgyesi-szoros védelmére. A falu úgy feküdt, hogy a néhány száz méter magas hegy másik oldalán már Románia volt. Erős kétségeink voltak a betonerődítményeket illetően, mivel lőrésük csak kifelé, a szorosba nézett. Ugyanis, ha este azt mondtuk Juonnak, a házigazdánk, hogy elfogyott a cigarettánk, cukrunk sincs, akkor általában azt válaszolta, jó, jó mindjárt megyek. Úgy körülbelül három óra alatt megjárta az utat, miközben a hegyivadászok állandóan őráratoztak. Amint a háború után megtudtam, azokból a géppuskafészekből egy golyót sem lőttek ki, az oroszok hátulról kerülték meg az egészet, nyilván azokon az ösvényeken, amelyeket Juon használt.

1942 nyarán kerültem vissza Pestre, mert jött a parancs, hogy a zászlóaljat fel kell számolni, három menetszázadot kell belőle kialakítani, és irány Ukrajna. A szervezési feladatokkal a mi főhadnagynkat bízták meg. A parancs szerint az első két század önálló egységként vonul ki, a harmadik század pedig feltöltésül fog szolgálni. A főhadnagy nagyon rendes volt, és felajánlotta, hogy menjek ki az első vagy második századdal mint írnök, ez mégiscsak biztonságosabb lesz, mint aknát szedni. Én megköszöntem a jóindulatát, de azt mondtam, hogy önként nem megyek a frontra, még akkor sem, ha az a század, melyben írnök lehetek, 11 órakor indul, és az, amelyikben isten tudja, mi lesz a helyzetem, 12 órakor, mert hátha 11 és 12 között történik valami. Hát történt.

A parancs szerint a kivonulóknak le kellett adni a kincstári felszerelést, a frontra a munkaszolgálatosoknak saját ruhájukban, felszerelésükben kellett kimenni. A sok költözködés, lopás stb. miatt a raktári kimutatások szerint jelentős hiány volt jóformán minden felszerelési tárgyból, takarókból, lepedőkből, bakancsokból, derékszíjakból stb. A fennálló szabályzat szerint a századparancsnokok anyagilag felelősek voltak a felszerelésért. Még folyt a menetszázadok szervezése, amikor megjelent a főhadnagynál a felszámolandó zászlóalj másik két századának a parancsnoka, és kétségbeesve vetették fel, hogy életük végéig fizethetik a hiányokat. Én engedélyt kértem a szólásra, amit nem akartak a többiek megadni, de a főhadnagym azt mondta, hallgassuk csak meg. Én előadtam a javaslatomat a hiány „megszüntetésére”. Ez valójában nagyon egyszerű

hamisítás volt. Olyan jegyzőkönyvek szerkesztése, amelyben a hadműveleti területre elvonulók nevére egy-egy hiányzó felszerelési tárgy felvétele szerepelt. Abból indultam ki, hogy a háború után az élve maradóktól senki sem fogja követelni a derékszík stb. árát. Azt kértem, ha elfogadják a javaslatomat, akkor eszközöljenek ki olyan parancsot, hogy a felosztatott zászlóalj felszerelésének leadásához szükséges a századírnokoknak és a raktárosoknak a menetszázadokból való kivétele. Ez megtörtént, és a menetszázadok elvonulása után hatan itt maradtunk a pótkeret-parancsnoksághoz vezényelve.

Közbevetőleg el kell mondanom egy tragikomikus esetet. Az első menetszázad elindulása után megállapítottam, hogy a parancsban előírt létszámnál egy fővel többet visznek. A főhadnagy azt mondta, sajnálja, de már késő. Én erősködtem, hogy vissza lehet hozni egy embert, mert reggel lesz a szerelvény Rákospalota-Újpest állomáson, és bizonyosan órákig ott fog tartózkodni. Kértem, hogy írjon alá egy szolgálati jegyet, én reggel odamegyek, és visszahozok egy többgyermekes családapát. Beleegyezett. Meg is találtam a századot, és némi vita után sikerült a vagonból kiemelnem az illetőt. De nem ezért mesélem el az esetet. Miközben ott ügyködtem, láttam, hogy Lantos Gyuri az állomáson búcsúzkodik a menyasszonyától, aki taxival megjelent Gyuri telefonértesítésére. Javában búcsúzkodtak, amikor a szerelvény minden előzetes bejelentés nélkül kigördült az állomásról. Gyuri kétségbeesve rohant a vonat után, de nem érte el. Azt mondtam neki, jöjjön velem ő is vissza, majd megdumáljuk a főhadnagyot. Nem, nem, mondta, neki a vagonban van a teljes felszerelése. Beült a menyasszonya taxijába, és Vácott utolérte a vonatot. Így ő volt az, aki taxiba ült, hogy le ne maradjon Ukrajnáról.

A pótkeretnél novembertől január végéig végeztük ezt a munkát, amit normális körülmények között négy-öt nap alatt el lehetett volna végezni. Otthon laktunk, és mint a hivatalnokok, 9-től 2-ig dolgoztunk. 1942. január vége felé a főhadnagy közölte, hogy nem tudja tovább fedezni a dolgot, be kell fejezni tevékenységünket. Egyúttal közölte, hogy jó helyet talált nekünk, átkerülünk a Vasúti és Hidász Szertárnál dolgozó munkaszolgálatos századhoz. Ennek egy mérnökszázados volt a parancsnoka, aki feltalált egy újfajta ásót, amely csuklós rendszere révén kapaként is használható volt. Gyorsabban lehetett vele kiásni a lövésztechnőt. A vasas szakmájú munkaszolgálatosok ezeket az ásókat gyártották egy nagy műhelyben. Én a műhelyirodára kerültem anyagnyilvántartónak, és egyúttal elláttam a századírnoki feladatokat is. Itt azután már semmiféle „katonáskodás” nem volt, legfeljebb annyi, hogy a kilépéshez kimenő cédula kellett. A nyolc órai munka után semmiféle sorakozó nem volt, még reggeli torna sem. A százados szerint az erőt a munka minél termelékenyebb végzésére kellett fordítani.

1943-ban Sztálingrád után enyhülés volt tapasztalható a munkaszolgálatosokkal való bánásmódban, legalábbis az ország határain belül. Kijött a honvédelmi miniszter [Nagybacsoni Nagy Vilmos] parancsa, hogy a hátországból szolgálatot teljesítő katonák és munkaszolgálatosok közül azokat, akik a három évet letöltötték, le kell szerelni. Így szereltem le én is 1943. szeptember 28-án.

Októberben már újra vonaton ültem mint utazó. Újra bekapcsolódtam a szocdem párt munkájába, mindjárt „beiskoláztak” egy vezetőképző tanfolyamra. A tanfolyam sikeres elvégzése után, engem is megbíztak előadással. Ezzel kezdődtek velem a párt problémái. Nekem akkor már megvolt a „Lenin 10”. A moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadó 12 kötetben megjelentette Lenin válogatott munkáit magyar nyelven is. Ennek a tizedik kötetéről van szó. Ma is őrzöm. Szóval az előadáshoz felhasználtam ezt a könyvet. A szocdem párt vájt fülű vezetői gyanúsak találták a dolgot, és érdeklődni kezdtek, hogy milyen irodalomra támaszkodtam. Hivatkoztam Mónus, Justus elvtársak

munkáira, de ezt nem tartották meggyőzőnek. Egy időre úgy nézett ki, hogy napirendre tértek az ügy fölött, de amikor azt javasoltam, hogy mi, utazók, akik feltűnés nélkül járjuk az országot, szervezhetnénk vidéken a pártot, akkor már komolyabbra vették a dolgot, és faggatni kezdtek, mióta vagyok tagja a Kommunista Pártnak. Hiába állítottam, hogy nem vagyok tagja, nem hitték el, és 1944. március 19-én, vasárnap délelőttre berendelték a pártközpontba. Előre érzékeltették, hogy minden bizonnyal ki fognak zárni a pártból kommunistagyanúság miatt. Erre nem került sor, mert aznap a németek megszállták az országot, és a szocdem pártot azonnal betiltották.

A német megszállást követően április elején újból be kellett vonulnom. Jászberénybe szolt a behívás, ahol három nap, három éjjel több ezren a város melletti mezőn a szabad ég alatt vártuk, mi történik. Itt fedeztem fel Zentay Iván ezredest, akit áthelyeztek addigi beosztásából, s a jászberényi bevonulási központ parancsnokává nevezték ki. A harmadik napon kezdődött a századok szervezése. Kihirdették, hogy külön csoportban gyülekezzenek a szakmunkások, ezen belül külön az autószerelők, alvázlakatosok stb., a textilmunkások, asztalosok stb. Egy gyerek ott szaladgált össze-vissza. „Mit szaladgál, miért nem áll be? Mi a foglalkozása?” „Bádogos vagyok.” „Akkor miért nem áll be?” „Nem merek.” „Miért?” „Attól félek, kivisznek Németországba.” Erre az ezredes: „Németországba? Ezeknek szakember? Egy ilyen!”, és meglóbálta a karját. Ezt azért helyezték át a katonaságtól a bevonulási központ parancsnokává, mert utálta a németeket. Nagy hazafi volt. Nekem meg egy barátomnak volt jogosítványunk, hát odaálltunk a gépkocsiszerelőkhöz. Jött az ezredes, és az első gyerektől kérdezi: Segédlevél? „Nincsen.” „Mutassa a kezét!” Mutatja. „Hát maga nem szerelő, maga drogista.” Erre a haverom: „Most mi lesz?” „Várj, majd én elintézem.” Odaér hozzánk az ezredes, és mielőtt megszólal: „Ezredes úr jelentem, az ezredes úrnál szolgáltam a Zách utcában.” Azt mondja, hogy akkor rendben van. „És ez a bóher?”, kérdezi. Mondom, ő is ott volt.

Akik ennél a válogatásnál nem jelentkeztek szakmunkásnak, azok Jugoszláviába, a bori rézbányába kerültek, és nagyon kevesen maradtak életben. Vagy még ott elpusztultak, vagy a visszavonulás során, Cservenkán lőtték halomra őket, vagy az úton lőtték tarkón, ha a gyalogmenettől legyengültek [Randolph L. Braham írja, hogy a németek 1944. szeptember közepén döntöttek Bor és környéke kiürítéséről. Az evakuált zsidók második csoportja, kb. 2500 ember szeptember 19-én hagyta el gyalogmenetben Bort. Több száz embert legyilkoltak útközben, a többiek október 6-án érkeztek Cservenkára, ahol 7-én és 8-án 700–1000 embert, miután előbb megásattak velük egy hatalmas gödröt, és lerakatták velük minden értéküket, még a karikagyűrűjüket is, lemészároltak, az életben maradtakat pedig továbbhajtották Zombor felé. (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. N. [1988]. – A szerk.]. Ebben a csoportban pusztult el Radnóti Miklós költő is. Az autószerelők, lakatosokból, fényezőkből, autókárpitókból szeroszlopokat képeztek, és a Hajógyári szigetre szállítottak bennünket, majd a mi 501. számú javító szeroszlopunk a jelenlegi Hámán Kató téren, a Községi Élelmiszer RT. kiürített barakkraktáraiban rendezkedett be. Én a lakatosműhely parancsnoka és a raktár vezetője lettem. Bár az elnevezés „javítószeroszlop” volt, semmiféle javító munkáról nem volt szó, hanem használható állapotban lévő különféle márkájú autók kellett szétbontani, mivel a hadsereghez bevonultatott civil autókhoz nem volt alkatrész. A széttrancsírozott autók alvázai az udvaron rozsdásodtak, a motorok, sebességváltók, differenciálművek stb. felcédulázva a raktárba kerültek. Öt-hat hónapos ottlétem alatt senki sem jött semmiféle alkatrésztért, miközben több száz autót bontottunk szét. Nekem kellett felcédulázni az alkatrészeket típus szerint. Észrevettem, hogy egyre

kevesebb az AC-pumpa meg a kisebb dinamó. Kiderült, hogy a srácok árulták. A vevők a kerítésnél gyülekeztek. Egyszer csak feltűnt, hogy nem jönnek a hűtők. Egyik délután látom, hogy füst van. Mi van, szalonnát sütnék? Megyek oda, hát kiderült, hogy összetörték a hűtőket, beolvasztották, és forrasztó ónként árulták 60 pengőért kilóját.

Ez az adott körülmények között kellemesnek mondható szolgálat szeptember elején véget ért. Érkezett ugyanis egy parancs a mátyásföldi gépkocsi szertárból, hogy a szeroszlop adjon át a szertárnak egy lakatost, egy kovácsot és egy bádogost. Lakatosként csak én szerepeltem. A feleségem odavolt, mert minden nap itthon voltunk, jóformán szabadon mozogtunk. Mátyásföldön kellemes meglepetés ért bennünket. Egy nagy műhelyt találtunk civil munkásokkal és katonákkal. A művezető nagyon barátságosan fogadott bennünket. Azonnal adatott kezelőlapot, és közölte, hogy semmi más teendőnk nem lesz, mint dolgozni, és csak hozzá tartozunk, a Szertárban nincs munkaszolgálatos alakulat. Ha haza akarunk menni, ő ad engedélyt.

Engem mindjárt megbízott egy csoport vezetésével, amely civil lakatosokból állott, és rajzokat adott, hogy állítsam össze az anyagszükségletet. Nem okozott problémát, mert a Vasúti és Hidász Szertárbeli anyagkönyvelői tevékenységem során megismertem a különböző acéllemezek, idomacélok méreteit. Egyébként jellemző az akkori katonai bornírtságra, hogy 1944 szeptemberében, amikor a szovjet csapatok már magyar földön harcoltak, valaki azt találta ki, hogy a Szertár fűtését most kell átalakítani légfűtésre. Az ehhez szükséges kazánokat kellett nekünk elkészíteni. Több tucat acéllemezt hoztunk a raktárból, én rajzoltam rájuk a rajz szerinti formákat, a munkatársaim pedig leszabták a darabokat. Jött a művezető, hogy kezdjük már meg az összeállítást. Mivel félttem, hogy esetleg nem fog stimmelni, nem húztam-halasztottam az összeállítást, és azt mondtam, hogy mi szalagszerűen dolgozunk, először csak szabunk, és azután összeállítunk. Már nem nagyon lehetett volna húzni a dolgot, amikor új helyzet állott elő. Behoztak vagy tíz darab kis Ansaldo tankot, hogy a páncélzatát meg kell erősíteni. Emiatt azon a vasárnapon – október 15-én – teljes létszámmal dolgozni kellett, nem volt hétvégi eltávozás. A délelőtti folyamán furcsa hírek kezdtek szállingózni, hogy a rádió bemondott valamit, hogy részünkről befejeztük a háborút, valami proklamációról beszéltek. 12 óra körül a Szertár parancsnoka összehívta az egész népet, katonákat, civileket, és furcsa, bizonytalan beszédet tartott. A lényege az volt, hogy nem lehet tudni semmit, ezért csak a civil munkások hagyhatják el a Szertár területét, s ha hétfőn reggel nem járna a HÉV, a Szertár teherautókat küld a Keletihez, hogy beszállítsa a munkásokat. Nekem ez az egész nem tetszett, és azt mondtam a társaimnak, most meg kell lógni. Lehurrogtak; most amikor vége a háborúnak? Én mindenesetre levéve a derékszíjat, a katonasapkát, a civil munkások közé keveredtem, és a már előzőleg szerzett háromszög alakú igazoló érmét felakasztva, kiléptem a Szertárból. A HÉV vonala mellett az árokban magyar katonákat láttam gépfegyverrel, tüzelőállásban, a laktanyából viszont az ott elhelyezett német alakulat katonái fegyver nélkül ki-be jártak. Mindez megerősített abban, hogy nincs rendben ez a háborúból való kilépés. Hazamentem, és azt mondtam a feleségemnek, hogy menjünk el a nagybátyjához, ne maradjunk otthon. Délután a rádió katonai indulókat kezdett játszani, majd többször ismételték: Beregffy vezérezredes azonnal jöjjön Budapestre. Estefelé pedig már nyilasokkal megrakott teherautók kezdtek szállingózni. Három-négy nap elteltével már bizonyossá vált, hogy sokkal rosszabb helyzet alakult ki. Telefonon felhívtam a művezetőt. Megnyugtatóan, hogy nem jelentette az eltűnésemet, a zűrzavarban senki sem keresett, jöjjen nyugodtan vissza. Igen ám, de nem volt eltávozási cédulám, kértem küldjön valakivel. Hamarosan egy katona meg is hozta, s így mintha mi sem történt volna, bevonultam. Szóval ilyen emberek is voltak akkor azért.

Nem csak csupa disznó, gazember.

November elsején mégis megszöktem. A dolog úgy történt, hogy a Szertár parancsnoka hivatott bennünket, és közölte velünk, hogy hadifoglyoknak vagyunk nyilvánítva, ami azt jelenti, hogy ha el akarjuk hagyni a körletet, akkor az őrség felszólítás nélkül lelő bennünket. Egyúttal azt is megtudtuk, hogy meg kell kezdeni a Szertár leszerelését, mert áttelepítik a Dunántúlra. Ez nekem már túl sok volt. Bevonultam mint karpaszományos, és most a saját hadseregem hadifogságába estem! Elhatároztam, hogy ezt nem csinálom tovább. Így aztán a már kipróbált módszerrel, a civil munkások közé keveredve, kísétáltam a Szertárból.

Az alapvető probléma az volt, hogy hová lehet menni. Mert haza nyilván nem mehettem, számítani kellett arra, hogy keresni fognak. Papírokat is jó lett volna szerezni, erre azonban nem kínálkozott lehetőség. A probléma úgy oldódott meg, hogy az anyósom egyik földijének, egy ítélőtáblai altisztnek volt Rákospalotán egy családi háza, amely bérbe volt adva. A bérlő, egy MÁV-tiszt bevonult, a családját pedig a bombázások elől Székesfehérvárra menekítette. Így a ház üresen állt, de a bérlő bútorai, háztartási felszerelése ott maradt. Orbán bácsi azt mondta, menjek oda, legalább megvédem a házat a kirablástól, ő megírja majd a bérlőnek, hogy egy Erdélyből menekült rokonát helyezte el a házban. Így tehát rákospalotai lakos lettem. Papírjaim nem voltak, csak egy Sárty László névre kiállított erkölcsi bizonyítványom, azt is Orbán bácsitól kaptam. Az első időkben ott volt velem a feleségem is a nagynénivel, és mindvégig az anyósom és a Budakalászsról megszökött sógorom is. Az élelmezésről részben a feleségem gondoskodott, részben pedig a lakásban találtam egy leszögeezett ládát, amelyben liszt, zsír, cukor, lekvár, borsó, bab volt elég nagy mennyiségben. A szeneskamra tele volt a MÁV-tól származó porosz szénnel. Mindnyájan a tágas konyhában helyezkedtünk el, mivel ez volt az egyetlen helyiség, amely nem az utcára nyílt.

Teltek, múltak a napok, már december volt, amikor a németeknek a tőlünk légvonalban alig száz méterre lévő vasútállomáson felállított léghárító lövegét a szovjet repülők elkezdték bombázni. A környéken lévő házak is bőven kaptak ezekből. Mi szerencsére megúsztuk, de a feleségem a nagynénivel együtt idegileg nem bírták a földszintes házban a bombázást, így elhatározták, hogy bemennek Pestre, ahol pincében jobban elviselik a bombázást. Karácsony előtt még a villamosok is jártak, így elhatároztam, hogy szerelőruhában, szerszámtáskával a vállamon elkísérem őket. Mindenesetre azt mondtam, ne utazzunk egy kocsiban. Ők felszálltak az első kocsira, én a harmadik kocsi hátsó peronján helyezkedtem el. A villamos elindult, s nem is volt semmi probléma, amíg a Váci út fölött átívelő vasúti töltés utáni megállóhoz nem értünk. A megállóban megállt a villamos, és sehogy sem akart elindulni. Már azt hittem, hogy az akkoriban szokásos áramszünet az oka, amikor a mellettem álló munkásasszony kinézett, s azt mondta, már megint ez az igazoltatás, de csak a férfiakat igazoltatják. Gyorsan döntenem kellett. Elkezdtem káromkodni, hogy most már nem érdemes bemennem Pestre. Leszálltam, megálltam a villamos mellett, és látszólag teljes nyugalommal elővettem a dózsimat, sodortam egy cigarettát, rágyújtottam, és szép lassan megindultam a töltésre vezető lépcsőn lefelé. Amikor körülbelül a lépcső közepén jártam, visszapillantottam. Akkor lépett fel egy nyilas és egy SS arra a kocsira, amelyikről leszálltam.

Eltelt a karácsony, a szilveszter is, és ekkor már állandóan süvítettek a fejünk felett a gránátok oda-vissza, egészen január 9-ig. Ekkor este kimentem egy kicsit levegőzni, mivel éppen csend volt. Szikrázó hideg éjszaka volt, nagy hó, mínusz 10-15 fok. Ahogy ott álldogálok, egyszerre zenét hallok, a "J'attendrai"-t játszották [A háború alatt nagyon népszerű volt ez a dal. – A szerk.]. Azt

hittem, agyamra ment a bujkálás, kihívtam a sógort, de ő is hallotta. Hamarosan megoldódott a rejtély, mert a zeneszám után először németül, majd magyarul jött a szöveg az ellenállás értelmetlenségéről stb. A szovjet hadsereg hangszórója volt. Na, mondtam, már nem lehetnek messze. Az éjszaka teljes csendben telt el, kora reggel sem hallatszott egyetlen lövés sem. Úgy kilenc óra körül egyszerre szekézzörgés hallatszott. Na, mondtam, most minden attól függ, ki ül a bakon. Egy öreg tatár volt. Felszabadultunk! Így, ilyen prózai módon következett be, amiről oly régen álmodoztunk, és amit valamiféle díszes külsőségek között képzeltük el.

Hamarosan, még a nap folyamán megjelentek a házunkban a szovjet katonák. Az obligát kérdés: „nyemecki”? után körülnéztek, majd pálinka után érdeklődtek. Én akkor oroszul egyetlen szót sem tudtam. Ma sem tudom megmagyarázni miért, de románul kezdtem velük beszélni, és az egyik katona válaszolt is. Az ukrán front katonái voltak, és nyilván akadt köztük moldáviai is, aki beszélt románul. Pálinkám nem volt, de elvittem őket a sarki kocsmába, ahol a pincében találtak egy demizson törkölyt. Nagyon meg voltak elégedve, és amikor érdeklődni kezdtem cigaretta felől, az egyikük egy egész marokkal adott. Volt abban Khedive, Memphis, Symphonia.

Én azt hittem, hogy egész Pesten vége a háborúnak, és be akartam menni a feleségemért Pestre. Eljutottam a Mexikói útig, ahol is a járdára állított, látszólag elhagyott ágyuk csöve alatt bujkálva araszoltam előre, mivel az úttest a szétlőtt járművek, döglött lovak miatt járhatatlan volt. Az egyik ilyen bujkálásom alatt óriási dörrenést hallottam. Először azt hittem, valami lövedék csapódott be, aztán felnéztem, és megértettem a helyzetet. Egy ágyú mögötti üzlethelyiségben három fiatal szovjet katona üldögélt, és kártyázott. Az egyiknek a fülén fejhallgató volt. Amikor felállt és letette a hallgatót, a többiek is követték. Elsütötték az ágyút, töltöttek és visszamentek kártyázni. Amikor megláttak, félreérthetetlen taglejtésekkel visszazavartak. Másnap megint kísérleteztem. Megtaláltam a feleségemet, és az előrelátóan magammal vitt gézzel bebugyoláltam a fejét, alig látszott ki valami az arcából. Ő ezt nem nagyon értette, de nekem már komoly tapasztalataim voltak a harctéri dolgokról, így én meg bottal jártam, és ha katonákat láttam közeledni, mindjárt sántítottam. Így sikerült elkerülni a „kicsi robotra” [lásd: malenkij robot] való igénybevételt. Elindultunk vissza Rákospalotára. Az utcák képe rettenetes volt. Kiégett üzletek, belövésekkel teli házak, üres ablakszárnyak, a kirakatokban halott katonák. Az utcai trafikusbódék, telefonfülkék tele voltak magyar katonai öltözékekkel, kézi fegyverekkel, amiket eldobáltak azok, akiknek sikerült polgári öltözékre szert tenni. Döglött lovak, szétlőtt teherautók, lövegek, tankok az úttesten, leszakadt villamosvezetékek.

Visszaérkezve Rákospalotára, a sógorommal együtt megkerestük a Kommunista Párt helyiségét, és jelentkeztünk. Munkát adtak, de a pártba való jelentkezésünkre azt mondták, hogy majd az állandó lakóhelyünkön kerítsünk erre sort. Ez teljesen érthető volt, hiszen nem ismertek bennünket.

Most már a hazamenetelre kellett gondolnunk. Nem tudtuk, egyáltalán megvan-e a lakás. Így aztán a sógorral nekiindultunk a felderítő útnak. A lakásunkat, ami a Kisfuvaros utcában volt, lebombázták. A lakásra a letéti díjat, 1200 pengőt az apósom tette le, amikor összeházasodtunk. Egy épp akkor újjáépített háromemeletes házban volt, egy nagyon kedves kis utcai lakás az első emeleten. Volt egy szoba, fürdőszoba, konyha és erkély. A havi bére 160 pengő volt. Az apósom olyan anyagi helyzetben volt, hogy tudott venni egy lakást. Arra nem emlékszem, mennyibe került. Pár ezer pengő. De hát nem sokáig tudtunk ott együtt élni, mert ismét be kellett vonulnom.

Idáig nem mondtam, de közben, 1942-ben feleségül vettem Büchler Klára Líviát. Úgy ismerkedtünk meg, hogy az öccse nem szeretett tanulni. Gimnazista volt, bukott is, és házitánítót kerestek. Az egyik tanítóképzős diáktársam engem javasolt. Így kerültem 1936-ban hozzájuk, mint a sógorom házitánítója. Ez egy jómódú kispolgári család volt. Az apósom kereskedelmi utazó volt. Nagyon szépen keresett, nagyon jó üzletember volt, és nagyon szépen éltek. A felesége nem dolgozott. Minden nyáron Balatonszárszón nyaraltak. A gyerekeknek igyekeztek mindent megadni, de Tibor nem szeretett tanulni, csak focizni és pingpongozni. Azért leérettségizett, és elvégezte a Testnevelési Főiskolát. Később évtizedekig volt a Magyar Asztalitenisz Szövetség főtitkára, ma is él. A fia, Péter [Bihari Péter] egyetemet végzett, történész lett, könyvei és tankönyvei jelennek meg. A felesége angoltanár, és van három gyerekük. Klári [azaz a későbbi feleség, Forgács Tiborné] két évig tanult zongorázni, de két év után abbahagyta. Unta, hogy a zongoratanár messze lakott, és hetente négyszer kellett utazni és gyakorolni is, mert zongorájuk nem volt. Próbálták németre is taníttatni. (A feleség: az apám hozatott egy fräuleint Bécsből, aki jól megtanult magyarul, de én nem voltam hajlandó németül beszélni. Elég elkényeztetett kölyök voltam. Tizenhat éves koromtól jártam bálókra és táncestekre. Nagyon hamar nagylány akartam lenni. Anyám kíséretetett, ő is csináltatott estélyi ruhát, sőt volt olyan bál is, ahová apám szmokingot húzott, és eljött. Majdnem minden nap mentünk valahova, de ez nem mind bál volt. Aztán tizennyolc éves koromban jött a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és ez abbamaradt.)

A Népszínház utca 47-ben volt egy kétszobás lakásuk, oda jártam az öccsét, Tibort tanítani. Klára elvégezte a négy polgárit, és beiratkozott egy ilyen kereskedelmi szaktanfolyamra. Ez nem kereskedelmi középiskola volt, csak egy tanfolyam [lásd: női kereskedelmi szaktanfolyamok]. Neki sem nagyon ment a tanulás, és neki is a házitánítója lettem. Így kezdődött. Két vagy három évig házitánítóskodtam náluk, még akkor is, amikor a KERAK-ra jártam. A feleségem szokta mondani, hogy a matematikánál majdnem mindig elaludt, amikor magyaráztam neki. Egyébként jellemző volt rám, hogy a sógorom gimnáziumba járt, és latint is tanultak. Én latint nem tanultam, a tanítóképzőn nem volt. De mindig készültem előre az ő latinkönyvéből, és így tanítottam őt a latinra. Meg is tanultam sok mindent latinból az alatt az idő alatt. Nagyon rendes család volt, mindig adtak uzsonnát, adtak egy kávé, nem csak azt a húsz vagy harminc pengőt, amit a tanításért fizettek egy hónapban.

Amikor Klári befejezte a kereskedelmi tanfolyamot, állásba ment, a Rákóczi úton a Hazai Konfekció nevezetű cégnél lett tisztviselő. Ősszel jöttem vissza Komádiból, és az utcán összetalálkoztam az anyósommal. Nagyon kedves volt, és mondta, hogy menjek fel hozzájuk. Fölmentem. Már voltam náluk vagy kétszer, és akkor voltak ezek a táncestélyek, és azt mondja az anyósom, hogy jöjjön maga is. Ilyen szép ruhában jöhet. Mert akkor a kendergyári nyári keresményemből csináltattam egy szép ruhát. Ő hozott össze bennünket. Nagyon szeretett engem, és én is nagyon szerettem őt, nagyon rendes asszony volt. Így kezdődött. Szép lány volt a feleségem, kedves, helyes lány volt, úgyhogy szépen lassan összemegledtünk. Én addig csak ilyen egyszerűbb táncokat tudtam magamtól, de akkor elmentem egy tánciskolába.

Amíg én munkaszolgálatos voltam, a feleségem tovább dolgozott a Hazai Konfekciónál, aztán egy ideig a Markovics nevű kalapüzletben. A Váci utcában volt egy nagy kalapgyárféle. Erre emlékszem. Negyven pengő volt a havi fizetése. Aztán 1945 után már nem engedtem dolgozni. Ő már csak a gyerekeket nevelte, és a háztartást vezette.

Szóval, amikor a háború végén visszajöttünk Rákospalotáról, a lakásunk le volt bombázva. Odaköltöztünk az anyósomhoz, a Népszínház utca 47-be. Az apósom meghalt a munkaszolgálatban. Ez egy kétszobás, előszobás, cselédszobás, konyhás, fürdőszobás volt, lehetett egy olyan kilencven négyzetméter. Az egyik szobában lakott az anyósom, a másikban mi, a cselédszobában pedig a sógorom, a Bihari Tibor. Ő rögtön 1945-ben Büchlerről Biharira magyarosított. Mi is 1945-ben magyarosítottunk Freikindről Forgácsra.

1947-ig laktunk az anyósomnál, akkor kaptunk a József utca 7-ben egy első emeleti kétszobás elég nagy lakást, ahol öt évig laktunk. A gyerekek itt születtek. 1952-ben cseréltük el erre a mostanira, ami valamivel kisebb, de ott a József utcában a szobánk nem volt külön bejáratú, a gyerekek szobáján keresztül kellett átjárni. Ez a mostani lakás kétszoba-összskomfortos, és van egy cselédszoba is. Összesen 86 négyzetméter. A gyerekeink itt nőttek fel.

Amikor visszajöttünk Rákospalotáról, a sógorommal jelentkeztünk a Kommunista Párt VIII. kerületi szervezetében, a Tavaszmező utcában. Az első feladatunk az volt, hogy a Mária Terézia téri [ma Horváth Mihály tér] iskolában rendezzünk be egy napközi otthont. Takarítottunk, üvegeztünk, és valami ételmezt is kellett szerezni.

1946 elején egyik emlékezetes pártfeladatom volt a Ganz-gyári szereplésem. Azért küldtek ki, mert a munkások az infláció, az ellátási helyzet miatt le akartak állni. Nem volt veszélytelen a feladat teljesítése, fennállott a megveretés lehetősége. Egy munkásgyűlésbe csöppentem bele. Egy nagy csarnokban voltak, amit ebédlőnek is használtak. Nem volt itt szó szabályos gyűlésről, előadásról. A nagy hangzavarban nehezen sikerült valamennyire is csendet teremteni. Én azzal kezdtem, mondják el, mit akarnak. Hát megmondták: menjünk ki az utcára, verjük szét az elszaporodott eszpresszókat, ahol az infláció vámszedői dőzsölnek és üzletelnek, miközben a munkások éheznek. „Jó – mondtam –, menjünk.” „Maga is jön velünk?” „Igen, de előbb tisztázzunk valamit. Kimegyünk az utcára, szétverjük az eszpresszókat, néhány feketézőt megruházunk, de mi lesz azután? Mi változik meg?” Csönd lett. Majd egy hang: „Maga szerint mi lesz?” „Semmi.” „Hát akkor?” „Nézzék, normális helyzetet csak úgy tudunk teremteni, ha tovább dolgozunk. A Párt is csak így tudja beváltani az ígéretét, hogy véget vet az inflációnak. Akárhogy is, de ki kell bírunk augusztusig.” Akadtak hangok – „nekünk nem ígérek kellenek” stb. –, de a többség lehurrogta őket. Majd egy láthatóan tekintélyes szaki a következőket mondta: „Hát jó, végigcsináljuk ezt augusztusig, de idefigyeljen, fiatalember, ha akkor nem úgy lesz, ahogy maguk mondják, akkor nem ajánlom magának, hogy a gyár környékén lássuk.” Mint tudjuk, nyugodtan mehettem a gyárba augusztus 1-je után, mert megvolt az új forint, és megszűnt az infláció [lásd: a forint bevezetése].

A pártban a munkám jó részét a pártoktatás területén végeztem. Oktattam is, és kijártam ellenőrizni is a szemináriumokat.

Még 1945-ben összetalálkoztam egy volt tanítóképzős társammal, aki meghalt azóta, szegény, és azt mondta, hogy jöjjenek segíteni, csináljuk meg a Pedagógus Szakszervezetet. Először a Reáltanoda utcában volt egy helyiségünk, közösen egy másik szakszervezettel. Aztán lefoglaltuk a Múzeum utcában a Károlyi palotát. És akkor ott dolgoztam, én voltam a Pedagógus Szakszervezet gazdasági vezetője. Onnan 1948-ban pártutasításra áthelyeztek a Belkereskedelmi Minisztériumba a Szakoktatási Osztályra. De nem sokáig dolgoztam ott, csak egy pár hónapig, és év végén behívtak egyhónapos pártiskolára. Kiderült, hogy azért csinálták, mert a Műegyetemből kiváló új Marx Károly Közgazdasági Egyetem tanári karát szedték össze. Nagyon jól sikerült a vizsgám, az is kiderült,

hogy már foglalkoztam a marxizmussal, 1937-től tagja voltam a szocdem pártnak, és főiskolát is végeztem, és az egyhónapos pártiskolán a végén egy ilyen vizsga volt, és én voltam a legjobb. A pártiskola után áthelyeztek az egyetemre, és ott lettem docens 1949-ben. Az, hogy nem egyetemi végzettségem van, hanem főiskolai, nem érdekelt akkor senkit. Az érdekelte őket, hogy mit tud az illető. És miután nekem kereskedelmi gyakorlatom is volt, a belker tanszékra tettek.

Vajda államtitkár volt a tanszékvezető, aki csak néha jött be előadást tartani [Vajda Imre (1900–1969) – közgazdász, szociáldemokrata politikus, kereskedelemi, majd iparügyi államtitkár, az Országos Tervhivatal első elnöke. 1950-ben koholt vádakkal életfogytiglani börtönre ítélték, 1956-ban szabadult. A MKKE tanszékvezető tanára (1956–65). – A szerk.]. A belker tanszékét gyakorlatilag én vezettem helyette. Utána Bognár József, a belker miniszter lett a tanszékvezető, és helyette is én dolgoztam [Bognár József (1917–1996) – a Független Kisgazdapárt tagja, országgyűlési képviselő (1945–1990), Budapest polgármestere (1947–49), többször töltött be miniszteri posztot, a közgazdasági egyetem tanára, akadémikus. – A szerk.]. Egy idő múlva kérte, hogy ezt ne csináljuk tovább, ő szívesen segít, de nevezzenek ki engem tanszékvezetőnek. És akkor 1956-ban kineveztek. A nyugdíjba vonulásomig, 1986-ig voltam a belkereskedelmi tanszék vezetője.

Közben 1950-ben behívtak a pártközpontba, és közölték velem, hogy az egyetemen meg kell csinálni a pártbizottságot, és én vagyok a titkár. Közölték. Mit lehetett csinálni? Megcsináltuk. Lettek karonként alapszervezetek, de hát én továbbra is tanszékvezető voltam, és e mellett kellett társadalmi munkában csinálni. Ez ment egy pár hónapig, és akkor bementem, és mondtam, hogy kérem szépen, ezt nem lehet társadalmi munkában csinálni, kell ide egy függetlenített. És akkor küldtek egy függetlenített párttitkárt. Úgyhogy én hat vagy hét hónapig csináltam.

1951 nyarán behívtak tartalékos tiszti kiképzésre. 1951 nyara igen meleg volt, és különösen az volt a kiskunhalasi homokvidéken, ahová bevonultunk. Az, hogy a 3-4 kilométerre fekvő gyakorlótérre az akkor rendszeresített jókora súlyú Maxim géppuskát a hátunkon kellett cipelni, még hagyján. De amikor az elméleti foglalkozásokat 25-30 fokos melegben a homokon üldögélve a tűző napon tartották, azt már szóvá tettük. Azt a választ kaptuk, hogy ez is a szükséges edzéshez tartozik, amelyre az ilyen elpuhult civileknek feltétlenül szükségük van ahhoz, hogy katonát faragjanak belőlük. A túlnyomórészt párttitkárokból álló ezredben az egyik legnehezebb próbatételt számunkra a politikai foglalkozások jelentették. Ennek anyagát egy, a honvédség részére készült könyv adta. A nem kellően képzett fiatal politikai tiszt a könyvből kigépeltette az esedékes részt, és azt olvasta fel, nem merve eltérni a megadott szövegtől. A tízhetes kiképzés után a tanfolyam egy részét további kéthetes politikai tiszti tanfolyamra vezényelték.

1957-ben megszereztem a kandidátusi címet, 1975-ben pedig a tudományok doktora címet. Közben voltam kétszer dékán. Egyszer 1955 és 1957 között, majd Berend T. Iván rektorsága alatt 1977 és 1979 között. Közben persze azért a tanszékét is vezettem. Rektorhelyettes is voltam 1982 körül, de csak egy évig, mert amikor az akkori rektor, Nagy Tamás lemondott, az én rektorhelyettségem is megszűnt [Nagy Tamás (1914–1993) – közgazdász, egyetemi tanár. A Közgazdaságtudományi Egyetem egyik alapítója, tanszékvezetője (1952–54), nevéhez fűződik Marx: A tőke c. művének fordítása. 1964–66 között a gazdasági reformot előkészítő szakmai szervezet titkárságának vezetője. – A szerk.].

Talán furcsa, hogy ezt mondom, de én egy tehetséges gyerek voltam. Nagyon sokat olvastam, az átlagnál műveltebb voltam, és szakmailag is jól képzett voltam. Igaz, jól csak németül tudtam. Tanultam oroszul egy darabig, mert mondták, hogy illik oroszul tudni, mert kapcsolatunk van orosz egyetemmel... Egy pár hónapig jártam, aztán abbahagytam. Diákkoromban jártam angol tanfolyamra, és megtanultam elég sok mindent, szóval, mondjuk, szakmai szöveget ma is elég jól megértek, szótári segítséggel. Nem lehetne eladni angolul sem. A román, az csak ilyen konyhanyelv. Amikor a kandidátusihoz be kellett írni egy keleti nyelvet is, akkor a románt írtam be. De hát akkoriban nem kellett nyelvvizsgát tenni. Csak be kellett írni, hogy milyen nyelven tudok.

Egy idő múlva bizonyos dolgokban szembekerültem a pártvezetéssel, mert nem értettem egyet sok mindennel. A Rajk-ügy volt az első, azt nem hittem el. Akkoriban a Rudas volt a rektor, és ő mondta, hogy „Maguk még nem tudják, hogy mi következik.” Ő a Szovjetunióból jött vissza, ott végigcsinálta, ugye ővele is... [Rudas László (1885–1950) – 1918-ban a KMP egyik alapítója, a Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe menekült, 1922-től 1945-ig a Szovjetunióban élt, 1948-tól haláláig a közgazdaságtudományi egyetem tanára, az intézmény első rektora. A dogmatikus marxizmus-leninizmus elméletének legismertebb magyarországi képviselője. – A szerk.]

Aztán 1956-ban különösen. 1956. október 22-én az egyetemen nagygyűlést hívtak össze, és tele volt a nagyelődő. Főleg diákok voltak, tanárok kevesen, és az öreg Fogarasi Béla filozófust, a rektort is odaültették az elnökségbe [Fogarasi Béla (1891–1959) – filozófus, egyetemi tanár. A Tanácsköztársaság bukása után emigrált. 1945-ben tért haza Moszkából. A budapesti bölcsészkar filozófiaprofesszora, majd 1957-ig a közgazdasági egyetem rektora. Akadémikus. – A szerk.]. Egy bemondó sorolta, hogy milyen jogokat kellene megadni. Nagy részükben igazuk volt, és én egyet is értettem. De egyszer csak egy cédula érkezett a bemondóhoz, aki felolvasta, hogy követeljük, hogy a szovjet hadsereg fehér zászlókkal vonuljon ki azonnal az országból. Hát akkor szakadt a cérna, és felálltam. Mondtam, kérem szépen, egyetértek sok mindennel, de hát ne csinálják, ne tegyék nevetségessé magukat. A szovjet hadsereg, a világ egyik legerősebb hadserege nem fog kivonulni fehér zászlóval, mert a közgazdaságtudományi egyetem diákjai ezt követelik. Ez egy nevetséges dolog. Erre bekiabáltak, hogy sztálinista, meg nem tudom, mi. Jó, csak mondják, de értsék meg, hogy ezt ne csinálják. És akkor az öreg Fogarasi azt mondta, hogy ha ezt nem vonják vissza, akkor ő kimegy. Erre eltépték a cédulát.

Néhány tanszéki munkatársammal megbeszéltük, hogy nem szabad engedni, hogy mindenféle alakok bejöjjenek ide az egyetemre. Fegyvert kéne szerezni, hogy megvédjük az egyetemet. Erre a számvitel tanszék vezetője azt mondta, hogy ő ismeri a rendőrkapitányt, a Kopácsit, és szerez [Kopácsi Sándor (1922–2001) – rendőrtiszt, Budapest rendőrfőkapitánya (1952–56), 1956. október 31-én a Forradalmi Honvédelmi Bizottmány tagja, november 1-jén a Nemzetőrség helyettese parancsnokává választották. Az MSZMP héttagú Intéző Bizottságának tagja (november 1–4.), majd november 5-én a szovjet katonai szervek letartóztatták. A Nagy Imre-perben hatodrendű vádlottként életfogytiglani börtönre ítélték, 1963-ban, az általános amnesztiával szabadult. 1975-ben kivándorolt Kanadába, 1990-ben tért haza. – A szerk.]. Elment, és hozott géppisztolyokat, meg hozott pufajkákat is. És akkor négy munkatársam meg én fegyvert fogtunk, lezártuk az épület kapuját, és őriztük.

1956 után felelősségre vontak, hogy fegyvert fogtam. Mondtam, hogy én az ellenforradalom ellen fogtam fegyvert. Volt egy gőzös fejű kölyök, az akkori egyetemi párttitkár. Nem tudták bizonyítani,

hogy én mit csináltam, de hát ez mégis gyanús, ezért két évvel később neveztek ki egyetemi tanárnak. Büntetésből, mert szerintük nem voltam elég harcos. Pedig pont ellenkezőleg, ők sehol se voltak, nem mertek az egyetem közelébe sem jönni, mi pedig odamentünk a legnagyobb tűzben, és védtük az egyetemet. Amikor jöttek az oroszok, összeszedtem a fegyvereket, és betettem egy szekrénybe a dékáni hivatalban. Mondtam nekik, hogy kérem, itt vannak a fegyverek. Erre azt mondták, hogy hagyjuk ott, ők nem viszik el. Ellenben mondták, hogy menjünk ki az üzemekbe a munkásokat felvilágosítani. Mondtam, ne kérjenek ilyen gyerekséget, ha kimegyünk, a munkások kikergetnek. Nem olyan a helyzet, hogy most ott előadásokat tarthatunk. Ezt is úgy vették, hogy megtagadtam a feladatot, tehát nem vagyok százszázalékos kommunista. Hát annyiból igazuk volt, hogy nekem voltak kételyeim. Több kételyem is volt. A legnagyobb szomorúság a Rajk-ügy volt. Akkor tényleg azt mondtam, hogy valami nem stimmel. Persze agitálni nem mertem. Ki mert akkor?

Aztán 1956 után jöttek, hogy elő kell venni azokat a diákokat, akik részt vettek a dolgokban. És az egyik diák, aki később a MERKÚR-nak [Gépkocsiimporttal foglalkozó külkereskedelmi vállalat. – A szerk.] lett az igazgatója, akkor, azt hiszem, negyedikes volt, egy pécsi gyerek volt, és hazament, amikor jött a cirkusz. Az ottani ismerősei rábeszéltek, hogy menjen velük. De semmit nem csinált, csak odament velük. És jött az ukáz, hogy emiatt ki kell zárni az egyetemről. Erre én leküldtem az egyik munkatársamat Pécsre, nézze meg, hogy mi volt. Visszajött, hogy nem csinált ez semmit. Nem engedtem kizárni a gyereket. Erre azt mondták, hogy én védem az ötvenhatosokat. Szóval, voltak ilyen bajaim, de kibírtam.

Közben végig dékán voltam. Sőt 1958-ban a kerületi pártbizottság tagja lettem, 1970 körül pedig kineveztek a kerületi fegyelmi bizottság elnökévé. Na, ez lett a vesztém, mert jött egy új kerületi párttitkár, egy nő, a nevére nem emlékszem, és szólt, hogy XY-t zárjátok ki a pártból. Erre mondtam, hogy hát majd megvizsgáljuk. Megvizsgáltuk, és mondtam, hogy semmi ok nincs rá, hogy kizárjuk. „Hát ez micsoda dolog! Nem lehet. Tessék kizárni!” Nem voltam hajlandó. Erre utána megköszönték a működésemet, és lemondattak a fegyelmi bizottság elnökségéről. De a kerületi pártbizottságnak 1973-ig tagja maradtam.

1986-ban nyugdíjba mentem, de még 1991-ig tanítottam, bejártam az egyetemre előadásokat tartani. De aztán a belker szakot is megszüntették.

Sok kitüntetést kaptam. A „Belkereskedelem Kiváló Dolgozója” kitüntetést kétszer, 1950-ben és 1970-ben. Az „Oktatás Kiváló Dolgozóját” 1976-ban. „Szocialista Kultúráért” kitüntetést 1972-ben, „Felszabadulás Emlékérme”-t, „Munka Érdemrend” bronz fokozatát 1964-ben, ezüst fokozatát 1966-ban, arany fokozatát 1973-ban. És hát még ilyen „Jubileumi Emlékérme”-t, „Kiváló Népi Ellenőr”-t, mert sokat dolgoztam a népi ellenőrzésnek. Ezenkívül katonai kitüntetéseim is vannak.

Az 1960-as években tagja lettem az Európai Piackutató és Marketing Szövetségnek (ESOMAR), és ennek révén a hatvanas és hetvenes években sokszor utaztam Nyugat-Európába konferenciákra. Az ESOMAR konferenciákon az volt a szokás, hogy több fogadást szerveztek. Ismerkedési est, a város polgármesterének fogadása, és rendszerint egy vállalat vagy intézet is adott fogadást. Amszterdamban többek között a Bols cég [1575-ben alapított, amszterdami székhelyű szesz- és likörgyár. – A szerk.] is adott egy fogadást. Ezekre a fogadásokra mint vacsoraalkalmakra nemcsak mi, vékonyabb pénzü „keletiek”, hanem a „nyugatiak” is számítottak. Így aztán érthető volt az egyik angol kolléga felháborodása, mivel nem túl sok, ám picike szendvicsfélék voltak kirakva és

pattogatott kukorica. Ital viszont volt bőségesen. Négyen beszélgettünk: egy angol, egy nyugatnémet, egy osztrák és én, és egyöntetűen fel voltunk háborodva az ennivaló-kínálaton. Az angol közölte, hogy megbünteti a céget, és elvisz egy olyan poharat, amelynek az oldalára koktéltreceptek voltak felírva. A német és az osztrák rögtön csatlakozott. Várakozva néztek rám: és ön? – Nekem már kettő a zsebemben van. Óriási nevetés tört ki.

1947-ben született Éva lányom és 1951-ben Gábor fiam. Általánosba a Német utcai iskolába jártak. Arról van egy emlékem. Első elemista volt a fiam, és nagyon szerette a tanítónőjét. Jött a tanító néni születésnapja, és a fiam egy barátjával megbeszélte, hogy a zsebpénzükből vesznek valamit. Hát mit vegyenek? Csokit vettek. Amikor megvették, akkor a fiam elkezdett spekulálni, hogy mégis, egy felnőttnek csokit... Erre elmentek a Rákóczi téri csarnokba – ezt a virágárusnő mesélte utólag –, odamentek egy virágáros nénihez, hogy „Néni, kérem, tessék nekünk elcserélni virágra ezt a csokit”. És akkor adott egy virágot, és azt a virágot vitték a tanító néninek.

Sportolni különösebben nem sportoltak, és zenét sem tanultak. A feleségem foglalkozott a gyerekekkel, a fiammal például leült tanulni, leckét csinálni. A lányommal nem kellett, ő önállóan, nagyon jól tanult. Jó tanuló volt. Én szerettem, ha önálló a gyerekek, nem nagyon szóltam bele.

Gimnáziumba mindketten a Fazekasba jártak. A Fazekasba nem volt nehéz bekerülniük, mert az a volt tanítóképzős kollégám volt az igazgatója, akivel együtt csináltuk a Pedagógus Szakszervezetet. Szóltam neki, de hát amúgy is felvették volna őket, mert jó volt a bizonyítványuk. Szerintem nem kellett különösebb protekció. Az csak véletlen, hogy ő volt az igazgató, és szóltam neki.

Évát rögtön felvették a bölcsészkarra. Hát a Fazekasnak jó neve volt. Beiratkozott művészettörténetre és angolra, aztán a második évben felvette a franciát is. Úgyhogy a végén lett művészettörténet és angol-francia szakos, és emiatt egy évvel később végezte el az egyetemet.

Éva már az egyetem alatt ilyen ellenzéki körben forgolódott, de ebből soha nem volt konfliktus. Én tiszteltem a gyerekeim gondolatait, és soha nem akartam befolyásolni őket. Ők maguk döntsék el, hogy milyen irányban akarnak menni. Itthon soha nem is volt nálunk politikai vita vagy ilyesmi. Kellemetlenségem nem volt abból, hogy Éva ilyen körökben forog. Egyszer egy egyetemi kollégám megjegyezte, hogy hát, hogy neveled te a gyerekedet, de én sokat nem törődtem vele. A pártbizottságra ezért nem hívtak be, a BM nem szólt. Azt tudom, hogy egyszer az Évát be akarták szervezni. Útlevélügyben ment be, és akkor be akarták szervezni. Ő eléggé mereven visszautasította, és elmondta itthon. Mondom, én tudomásul vettem, hogy ő is meg a férje is ilyen. Hát ... azért is, mert én nem voltam olyan vad kommunista. Én tudomásul vettem, hogy ő az SZDSZ-szel szimpatizál. Az ő dolga, én nem akartam őt befolyásolni. Én meg az MSZP-be léptem be, mert hát 1937 óta csinálom, 67 éve, hát nem tudom abbahagyni. De az MSZP-ben se funkcióm, se semmi...

Miután Éva végzett, főleg nyelvtanításból élt, és közben csinálta a művészettörténeti dolgait. Fő témája a Bauhaus volt, erről könyvei is jelentek meg. Aztán felvették az Iparművészeti Múzeumba. 1970-ben férjhez ment a vele egy korú filozófus, történész Tatár Györgyhez. Abból a házasságból nem volt gyerek. Hat év múlva elváltak. Aztán a filmrendező Gazdag Gyula lett a második férje. Tízegynéhány éve kimentek Amerikába. Gyula tanszékvezető- helyettesi állást kapott a Los Angeles-i egyetemen, Évi pedig az egyik közeli város egyetemén külső előadó, hetenként kétszer jár oda. Még itthon született két gyerekük, 1981-ben Péter, 1983-ban Júlia. Péter Los Angelesben

végzett egyetemet, festőművész akar lenni, és most épp itt jár Budapesten egy évet a Képzőművészetre. Minden szombaton itt ebédel nálunk, és naponta telefonál. Tavasszal pedig New Yorkba megy egy másik egyetemre, még akar tanulni. A húga is épp itt van most látogatóban, ő New Yorkban jár egyetemre.

Gábor érettségi után a Belkereskedelmi Főiskolára ment, és a szállodai szakot végezte el. Utána a Rege szálló igazgatója lett. Előzőleg mint diák nyáron mindig valamelyik szállodánál dolgozott, mint segéd-mit-tudom-én, csomaghordó. A Rege szálló szövetkezeti tulajdonban volt, és akkor lett készen, amikor végzett. Gábor úgy került oda, hogy a főiskolától kérdezték, mi a véleményük a fiamról, és ők javasolták a fiamat. És akkor ő lett a Rege szálló első igazgatója. Ott volt néhány évig, és közben megnősült. Aztán összeveszett a szövetkezet gazdasági igazgatójával. Azon veszték össze, hogy bővítették a szállodát, meghozzá egy bécsi építőcéggel állapodtak meg, és anélkül, hogy a fiamnak egy szót szóltak volna, a gazdasági igazgató bevette a megállapodásba, hogy ingyen kosztot is kapnak az ott dolgozó munkások. És akkor a fiam bement, és mondta, hogy képzeli azt, meg se kérdezi. Nagyon összeveszték. Utána még súlyosabb lett a dolog, mert a főigazgató behívta a fiamat, hogy menjen be a szövetkezet központjába, és vállalja el a helyettességet. Erre azt mondta, hogy ilyen emberek közé, ahol ilyen ember van, mint az a gazdasági igazgató, ő nem megy. Ezzel aztán végképp elvágta magát, és el is jött onnan. Egy olyan vállalathoz ment, a neve nem jut eszembe, amely külföldiek golfozásával meg ilyenekkel foglalkozott. Akkor ez a gazdasági igazgató utánanyúlt, és ott is piszkálni kezdte. Végül megunt, és kiment Kanadába. Ez már jóval a rendszerváltás után volt. Ott is szállodában dolgozik. Beszél oroszul, angolul és azt hiszem, németül is. A felesége szintén közgazdász, egyetemet végzett, ő franciául és angolul tud, és most ott állami hivatalban van. Nekik is még itthon született a két gyerekük, 1985-ben Ágnes és 1987-ben Tamás. Ágnes egyetemre jár, Tamás most fog érettségizni.

A háború előtt kizárólag a feleségem barátnői adták a baráti társaságot. Nekem nem volt semmiféle baráti köröm. Nem voltam pesti, úgyhogy... nem volt. Egy gyerek volt, a Blum Miklós, akivel valahogy megismerkedtem, az beletartozott a baráti körbe, meg egy osztálytársam, Svéd Sámuelnak hívták, ő elpusztult a munkaszolgálatban. De a többi az csak a feleségem révén, és azok is mind zsidók voltak.

1945 után egyrészt folytatódott a feleségem révén megismert megmaradt barátokkal a kapcsolat, csak akkor már házaspárokként jelentkeztek. Ezen kívül nem volt olyan szorosabb baráti kötelék, akivel rendszeresen összejártunk. Az egyetemről nem voltak barátaink. Megmondom őszintén, nekem az volt az elvem, hogy nem építhetek ki egyik vagy másik munkatársammal baráti kapcsolatot, mert akkor a másik joggal mondja, hogy... és minddel nem tudok kiépíteni. Úgyhogy emiatt... én nagyon jó kapcsolatban voltam a munkatársaimmal, nagyon szerettük egymást, tiszteltük egymást, de nem jártunk össze.

A nyugdíjba vonulásom után sokáig bejártam az Akadémia klubjába bridzselni. Az egyetemen a tanszékemen dolgozott egy nagyon kedves fiú, az tanított meg bridzselni. A feleségem nem tud, ő csak römizik. Azt mondta, hogy amiben nagyon kell gondolkodni, olyat ő nem játszik. Ő szórakozni akar, nem gondolkodni. Évekig jártam az Akadémia klubjába, de most abbahagytam, az idén már nem mentem, mert sajnos csupa öregasszony jött, és idegesített a játékuk. Nem úgy játszottak, ahogy kellene. És az már nem játék, hogy arra kell figyelnem, hogy amit licitál, az igaz-e.

Barátokkal egyszer-kétszer voltunk nyaralni, kirándulni, de rendszeresen nem. Az egyik barátomnak volt autója, nekem akkor még nem volt, és együtt mentünk Pest környékére. Nekem 1970 körül lett először autóm, egy Trabant. Nem kellett rá várnom, szerencsém volt, mert az a pécsi fiú lett a MERKÚR igazgatója, akit 1956-ban nem rúgtam ki az egyetemről. Úgyhogy hetek alatt megkaptam. Egy pár évig ez volt, aztán Skoda lett, aztán Lada, és az volt az utolsó autóm. Aztán eladtam, mert jött a nagy forgalom, és öregedtem, és mondtam, hogy nincs értelme kockáztatni. Pedig jó vezető voltam, de éppen azért. Végiggondoltam, és azt mondtam, hogy ilyen forgalomban, olyan figyelem kell... és akkor eladtam.

Amíg a gyerekek kicsik voltak, addig minden évben mentünk a Balatonra, Keszthelyre. Keszthelyen a szakszervezetnek volt egy háza, és akkor ott tudtunk lakni. Aztán később volt, amikor magánszemélytől béreltünk. Az 1970-es években már kevésbé volt anyagi problémám, mert... nem is a fizetés, mert a fizetés az nem volt valami nagy az egyetemen, hanem úgynevezett KK-munkákat csináltunk nagyon sokat, és abból szépen kerestünk. Ezért is tiszteltek engem a munkatársaim, mert mindig engedtem őket keresni, nem vettem el... magamnak csak azt a százalékot tartottam meg, ami a vezetőnek járt. A vállalatok elég sok ilyen KK munkát rendeltek, szépen kerestünk. Megvolt, hogy a vezetőnek, aki vezeti az egészet, annak 15 vagy 20 százalék jár. Persze én is dolgoztam, én vezettem, én csináltam meg végül a jelentést. Ők a részdolgokat csinálták... Én megelégedtem azzal, ami volt, nem szerettem happolni. Azt szerettem, ha a munkatársaim tisztességesen tudnak élni, nincsenek filléres gondjaik. Érdekes volt, hogy amikor nyugdíjba mentem, kijött a megállapítás, és láttam, hogy nem vették figyelembe a KK munkát. Pedig azután is befizettünk. Akkor bementem, szóltam, és több lett a nyugdíjam, mint az utolsó fizetésem.

Attól kezdve, hogy a gyerekek nagyok lettek, már nem nagyon mentünk nyaralni. Külföldön meg addig nem voltunk, amíg a gyerekek kicsik voltak. Például autóval voltunk a feleségemmel Párizsban egy barátomnál, aki meghívott bennünket. A gyerekeknek akkor már önálló programjuk volt. Én azért gyakran jártam külföldre a nemzetközi marketingszövetség konferenciáira, és volt úgy, hogy a feleségem velem jött. Például volt Jugoszláviában, Olaszországba is jött velem. Sőt akkor a lányom is jött, és aztán ők ketten elmentek Párizsba, én meg egyedül jöttem haza.

Amerikában és Kanadában nem voltunk, bár a gyerekek ott élnek, és sokszor hívtak már. De a feleségem nem akar repülőre ülni. (A feleség: Nem. Tizenhárom órát ülni. Most már szűkek az ülőhelyek, nem olyan kényelmesek a repülő, mint voltak. Évi is mindig panaszkodik, hogy alig tud lábra állni, mert olyan szűkre vannak csinálva a helyek, az ember nem tudja kinyújtani a lábát. Hiába hívnak a gyerekek, nem megyek. Ők jönnek ide.)

1966-ban voltam Izraelben. A nagynéném [Klein Nándorné (szül. Mittelman Szerén)] és az unokatestvérem [Bauer Magda] meghívtak, és náluk voltam négy hétig. Voltam Jeruzsálemben, Tel-Avivban és Eilatban. Akkor már lehetett látogató útlevelet kérni. Egyedül mentem, a feleségem nem jött, és azóta többet nem voltam.

Amikor Izrael állam megalakult, nagyon örültem. Amikor 1967-ben volt a hatnapos háború, kezdettől fogva, természetesen, Izrael mellett álltam. Biztos voltam benne, hogy Izrael nem fogja hagyni magát, szóval hogy Izrael fölényben lesz ezzel a társasággal szemben. De meg kell mondanom, hogy az én társaságomban nem volt vita ezzel kapcsolatban. A pártszervezetben nem kértek nyilvános hitvallást. Fel se merült. Ugyanígy gondolkodtam a következő arab-izraeli

háborúnál [lásd: Jom Kipur-i háború]. Én ismertem a történelmet, úgyhogy nem voltak kétségeim, hogy teljesen jogos, hogy Izrael azt a területet magának akarja, saját országot akar létesíteni.

Mi a feleséggel egyáltalán nem tartjuk a vallást, de a gyerekeink mindig tudták, hogy zsidók, és zsidónak tartják magukat. A fiam nem volt körülmetélve, és az ő fia is csak azért, mert fitymaszűkülete volt. A vallást ők sem tartják.

Amikor Hitler hatalomra került, már úgyszólván felnőtt voltam. Nagyon figyeltem ezekre a dolgokra, megvolt a véleményem, amit nem is nagyon rejtettem véka alá. Úgy fogalmaztam, hogy beleszülettem az első világháborúba. Ahogy egy kicsikét cseperedtem, volt a nagy világgazdasági válság, a húszas. Amikor kezdtem felnőni, jött a harmincas évek gazdasági válsága [lásd: az 1929-es gazdasági világválság]. Amikor pedig fiatalember lettem, és élhettem volna, akkor meg be kellett vonulni katonának. Szóval nem voltam kibékülve a rendszerrel. Nem tetszett nekem az egész Horthy-rendszer. Amikor Hitler uralomra került, teljesen tisztában voltam vele, hogy itt világalpolmi törekvésekről van szó. És nagyon sajnáltam, hogy az angolok először lefeküdtek. Éreztem a veszélyt. És nem pusztán abból, hogy zsidó voltam, hanem, hogy az egész világ. Hogy miféle rendszer az, amit a hitleristák kiépítenek.